

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

ЗАМКОВИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЛЯ)

за спеціальністю: 242 Туризм

галузі знань: 24 Сфера обслуговування

на здобуття освітнього ступеню: Магістра

за освітньо-науковою програмою: Туризм

Магістерська робота
студентки денного відділення
Поліщук Карини Володимирівни

Науковий керівник:
д.геогр.н, проф. Смирнов І.Г.

КИЇВ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ	7
1.1. Замковий туризм: місце в системі туризму, особливості, структура .	7
1.2. Регіональні особливості замкового туризму в Україні	12
1.3. Методичні засади дослідження	17
Висновки до розділу 1.....	19
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСУРСНОЇ БАЗИ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ ПОДІЛЛЯ	20
2.1. Історичне минуле Поділля як чинник формування ресурсної бази замкового туризму Поділля.....	20
2.2. Характеристика ресурсної бази замкового туризму по областях Поділля	41
2.2.1. Замки Тернопільщини	41
2.2.1. Замки Хмельниччини.....	53
2.2.1. Замки Вінниччини	60
2.3. Регіональний порівняльний аналіз ресурсної бази замкового туризму Поділля	64
Висновки до розділу 2.....	67
РОЗДІЛ 3. РОЗВИНОК ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ НА ПОДІЛЛІ ЗА ЧАС НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ	68
3.1. Динаміка розвитку туризму на Поділлі за час незалежності України	68
3.2. Структура замкового туризму Поділля.....	75

3.2. Регіональна структура замкового туризму Поділля	79
Висновки до розділу 3.....	82
РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ ТА ПОДІЛЛЯ ЗОКРЕМА.....	83
4.1. SWOT-аналіз потенціалу замкового туризму на Поділлі у сучасних умовах.....	83
4.1.1. Сильні сторони.....	83
4.1.2. Слабкі сторони	84
4.1.3. Можливості	86
4.1.4. Загрози.....	88
4.2. Ідеї і способи для популяризації замкового туризму Подільського регіону на теренах України та поза її межами у поствоєнний період	94
4.3. Міжнародна співпраця України з країнами світу з відновлення замкового туризму у поствоєнний період.....	107
Висновки до розділу 4.....	109
ВИСНОВКИ	110
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	112
ДОДАТКИ	120

ВСТУП

Замковий туризм в Україні є однією з найперспективніших галузей туристичної індустрії, оскільки наша країна має значний потенціал у цій сфері. На території України знаходиться багато замків, фортець та інших об'єктів культурно-історичної спадщини, які приваблюють до себе тисячі туристів з усього світу.

Особливо великий інтерес викликає замковий туризм в регіонах з багатою історією та культурою. Одним з таких регіонів в Україні є Поділля, яке охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей.

Актуальність теми обумовлена тим, що замковий туризм може стати однією з галузей, яка здатна забезпечити економічний розвиток регіону, а також збереження та просування культурно-історичної спадщини. Саме тому, проблема розвитку замкового туризму в Україні, зокрема на Поділлі, викликає все більший інтерес у наукових колах та серед фахівців з туризму.

Метою даної магістерської роботи є дослідження замкового туризму на Поділлі, його ресурсної бази, розвитку та проблем у сучасних умовах.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

1. Розгляд теоретичних та методологічних засад дослідження замкового туризму, включаючи його місце в системі туризму, особливості та структуру, а також методичні засади дослідження.
2. Аналіз ресурсної бази замкового туризму Поділля, включаючи історичне минуле Поділля як чинник формування ресурсної бази замкового туризму, характеристику ресурсної бази замкового туризму по областях Поділля та регіональний порівняльний аналіз ресурсної бази замкового туризму на Поділлі.
3. Аналіз динаміки розвитку замкового туризму в Україні та на Поділлі за час незалежності України, включаючи структуру замкового туризму Поділля та регіональну структуру замкового туризму.

4. Визначення проблем та перспектив розвитку замкового туризму України в умовах російської агресії та у поствоєнний період, включаючи проблеми розвитку замкового туризму в умовах російської агресії, волонтерський туризм як один з шляхів розвитку замкового туризму Поділля у воєнний період та міжнародну співпрацю України з країнами світу з відновлення замкового туризму у поствоєнний період.

5. Формулювання висновків та рекомендацій щодо розвитку замкового туризму на Поділлі та в Україні загалом.

Об'єктом дослідження є замковий туризм на Поділлі.

Предметом дослідження є ресурсна база замкового туризму, розвиток та проблеми замкового туризму на Поділлі.

Методи дослідження включають теоретичний аналіз наукової літератури, статистичний аналіз та порівняльний аналіз даних, опитування туристів, картографічний, табличний та графічний методи.

Науковою новизною результатів магістерської роботи є:

1. Оновлення та систематизація існуючих даних про замковий туризм в Україні з фокусом на Поділлі. Робота проведена з використанням новітніх методів дослідження та аналізу даних, що дозволило отримати більш точну та повну картину розвитку замкового туризму на території Поділля.
2. Вивчення тенденцій розвитку замкового туризму в Україні та Європі, а також розгляд можливостей подальшого розвитку замкового туризму в Україні з урахуванням світового досвіду та сучасних тенденцій у галузі туризму.
3. Розробка пропозицій та рекомендацій щодо подальшого розвитку замкового туризму на Поділлі, зокрема, щодо підвищення якості та рівня послуг, розвитку інфраструктури, використання новітніх технологій та маркетингових стратегій для просування регіону як туристичного напрямку.

Таким чином, науковою новизною є не тільки поглиблення знань про замковий туризм в Україні, але й розробка конкретних пропозицій та рекомендацій щодо підвищення ефективності його розвитку на прикладі Поділля.

Практичне значення отриманих результатів магістерської роботи полягає у наступному:

1. Розробка стратегії розвитку замкового туризму в Україні на прикладі Поділля. Робота містить конкретні пропозиції щодо покращення інфраструктури та реклами замків та палаців Поділля, що сприятиме збільшенню туристичного потоку та зростанню економіки регіону.
2. Визначення основних тенденцій та проблем розвитку замкового туризму в Україні. Результати дослідження можуть бути використані державними та місцевими органами влади для розробки ефективних програм підтримки розвитку туризму.
3. Збільшення інтересу до культурної спадщини України та її промоція на міжнародному рівні. Одержані результати можуть бути використані для підвищення відомості про культурну спадщину України та її промоції на міжнародному рівні.
4. Вирішення проблеми збереження та реставрації замків та палаців. Результати дослідження можуть бути використані для залучення додаткових коштів на збереження та реставрацію замків та палаців.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ

1.1. Замковий туризм: місце в системі туризму, особливості, структура

У сучасному світі туризм займає вагому позицію в економічному розвитку багатьох країн. Туризм є важливим напрямом розвитку господарства і забезпечує значні доходи для країн та регіонів, які мають розвинену інфраструктуру туризму. Одним з видів туризму, який в останні роки набуває все більшої популярності, є замковий туризм.

Замковий туризм є одним з видів культурного туризму і полягає у відвідуванні історичних замків та палаців. Цей вид туризму дозволяє туристам зануритися в історію країни, побачити культурні та архітектурні пам'ятки, насолодитися красою місцевості та відпочити в затишному атмосферному середовищі.

Замковий туризм має велике значення для розвитку регіонів, де знаходяться історичні замки та палаці. Він сприяє розвитку місцевої економіки та створенню нових робочих місць. Крім того, замковий туризм залучає увагу туристів з усього світу, що дозволяє популяризувати культуру та історію країни.

Основним видом замкового туризму є культурно-історичний туризм. У рамках цього виду туризму туристи відвідують історичні місця, де збереглися стародавні замки, фортеці, палаці та інші пам'ятки архітектури, що мають велику історичну та культурну цінність. Такий туризм може бути самостійним або включити в себе екскурсійні програми, під час яких туристи дізнаються про історію та культуру країни, в яку перебувають.

Іншим видом замкового туризму є туризм з проживанням у замках та палацах. Цей вид туризму дозволяє відчувати себе частиною історії та насолодитися атмосферою тих часів, коли замки та палаці були великими пунктами влади та культури. Такий вид туризму стає все більш популярним у світі, особливо серед любителів розкішного та елітарного відпочинку.

Також існує екстремальний замковий туризм, який включає в себе відвідування замків та фортець, які знаходяться в недоступних та небезпечних місцях. Вид туризму вимагає від туристів особливої фізичної підготовки та знань основ безпеки.

До того ж у світі користуються популярністю тематичні тури до замків, наприклад, відвідування замків, пов'язаних із легендарними історіями та персонажами, такими як Дракула в Румунії або Король Артур у Великобританії.

Крім того, замковий туризм можна поділити на такі види, залежно від форм організації та типу замків:

1. За типом замків: історичні замки, фортеці, фортеці, палаці, маєтки, фортеці, лежбища тощо.
2. За характером відпочинку: активний туризм (скелелазіння, альпінізм, спелеотуризм), спортивний туризм (велотуризм, водні види спорту, кінно-спортивний туризм), екскурсійний туризм (історичні екскурсії, відвідування музеїв, культурні заходи, фестивалі, вистави), релаксаційний туризм (спа-відпочинок, гастротуризм, винний туризм, гольф, рибальство).
3. За масштабами: місцевий замковий туризм, регіональний, національний та міжнародний.
4. За способом організації: індивідуальний замковий туризм, груповий тур, екскурсійний замковий тур, самостійний тур.
5. За віком туристів: дитячий замковий туризм, молодіжний замковий туризм, сімейний замковий туризм, туризм для людей похилого віку.

Також замковий туризм може бути об'єднаний з іншими видами туризму, такими як культурний, гастрономічний, пригодницький, екологічний та інші. Наприклад, замки та палаці можуть бути підключені до культурного маршруту, де туристи можуть дізнатися про історію країни та її культурні традиції. Також замки часто розташовані в природних

заповідниках або парках, тому їх відвідування може бути частиною екологічного туризму.

Гастрономічний туризм також може бути пов'язаний з відвідуванням замків та палаців, потім багато з них пропонує традиційні місцеві страви та напої. Пригодницький туризм може включати екскурсії по замках з підземними ходами та тунелями, а також активний відпочинок, такий як каное або велосипедні поїздки вздовж річок та лісових ділянок.

Також можливий медичний туризм, коли замки перетворюються на курорти з лікувальними процедурами та SPA-послугами. Існують також мистецькі тури, де відвідування замків може бути пов'язано з виставками мистецтва, музичними концертами та іншими культурними заходами.

Таким чином, замковий туризм може бути об'єднаний з іншими видами туризму, що дозволяє розширити його потенціал і привабливість для різних категорій туристів.

Замковий туризм має свої особливості, які відрізняють його від інших видів туризму. Основні особливості замкового туризму можна визначити наступним чином:

1. Культурно-історична спрямованість: замки – це пам'ятки культурно-історичного значення, які мають свою унікальну історію, архітектуру та мистецтво.
2. Екскурсійна складова: замки часто є об'єктами екскурсій, які
3. Релігійна складова: багато замків мають церковні або монастирські коріння, що надає їм релігійний статус.
4. Архітектурна складова: замки зазвичай є унікальними архітектурними спорудами, які представляють велику цінність для культури і мистецтва.
5. Природна складова: замки розташовані зазвичай в красивих місцях, що забезпечує їм природну привабливість.

6. Розважальна складова: багато замків пропонують різноманітні розважальні програми для відвідувачів, такі як середньовічні турніри, ігри в ролі героїв, танці та інші.
7. Тематична складова: замковий туризм може бути тематичним, залежно від історії та культури певного місця.
8. Екологічна складова: замки є часто невід'ємною частиною ландшафту, тому їх охорона та збереження важливі для збереження екологічної різноманітності [35].

Ці особливості роблять замковий туризм унікальним та цікавим видом туризму, що набуває все більшої популярності.

Структура замкового туризму може відрізнятися у залежності від країни, регіону та конкретного замку, але загалом вона може складатися з таких компонентів:

1. Замки як об'єкти туристичного користування. Це можуть бути як замки, які функціонують як музеї, так і замки, які перетворилися на готелі або ресторани. Ці об'єкти туристичного приваблення можуть мати історію та особливості архітектури, а також різні зони для відвідувачів, такі як зали для огляду, експозиції, туристичних маршрутів та ін.
2. Туристичні послуги. Замковий туризм передбачає наявність послуг, які забезпечують комфортні умови перебування в замку. Це можуть бути різноманітні туристичні пакети, які включають проживання в замку, екскурсії, ресторанні послуги та ін.
3. Транспортні послуги. Часто замки знаходяться на віддаленій території міста, тому для зручності туристів можуть бути надані транспортні послуги, наприклад, автобусні екскурсії, трансфери з аеропорту, оренда автомобілів та інші.
4. Інфраструктура. Замковий туризм передбачає наявність необхідної інфраструктури, яка забезпечує комфортне перебування туристів у

замку. Це можуть бути різноманітні зони відпочинку, спортивні майданчики, магазини з сувенірами та ін.

5. Інформаційна підтримка. Замковий туризм потребує наявності достатньої інформаційної підтримки [17].

1.2. Регіональні особливості замкового туризму в Україні

Україна має багату культурно-історичну спадщину, серед якої важливе місце займають замки. Замковий туризм є популярним напрямком туристичної індустрії, який дозволяє пізнати культурні, історичні та архітектурні цінності країни. Різноманітність замків в Україні залежить від їх місця розташування. Для опису регіональних особливостей замкового туризму в Україні було умовно визначено 5 регіонів: Західна, Центральна, Північна, Південна та Східна Україна (рис. 1.1)

Рис. 1.1. Регіональний поділ України

Регіон Західної України, що складається з Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Волинської, Рівненської, Хмельницької, Чернівецької та Закарпатської областей, відрізняється наявністю великої кількості замків і палаців, що мають велику історичну та архітектурну цінність.

Львівська область славиться своїми замками, які приваблюють багато туристів. Найвідомішим є маршрут довжиною 238 км в формі підкови -

«Золота підкова Львівщини» - це збірка найцінніших замків на заході України, що утворює форму підкови. Цей маршрут пролягає через найбільш відомі замки Львівської області: Золочівський, Олеський, Свірзький, Підгорецький, Поморянський, Жовківський та Старосільський замки. Крім того, в Львівській області туристів привертають такі оборонні споруди: Бродівський і Добромильський замки, давньоруські фортеці Стільське та Тустань [43].

Тернопільська область може похвалитись великою кількістю замків та фортець, які приваблюють туристів з усього світу. Найбільш відомі замки цієї області – Кременецький, Залізцівський, Вишнівецький, Ожиговецький, Микулинецький, Терехівський, Бережанський, Буданівський, Червоноградський, Скала-Подільський, Збарзький, Скалатський, Підзамоцький, Бучацький, Чортківський, Язловецький, Кривчецький, Сидорівський, Золотопотіцький, Кудринський замки, Фортеця Святої Трійці [43].

Івано-Франківська область також багата на замки, що приваблюють туристів з усього світу. Серед найвідоміших замків можна відзначити Галицький, Чернелицький, Пнівський та Раковецький [43].

Волинська область пропонує замковий туризм з відвіданням двох видатних пам'яток – Луцького та Олицького замків [43].

Різноманітність оборонних споруд Рівненської області пропонує відвідувачам багато можливостей для замкового туризму. Найвідоміші з них: Острозький, Дубенський, Новомалинський, Клеваньський, Губківський, Корецький, замки. Також на території області можна відвідати Тараканівський форт, який був споруджений наприкінці XVIII століття для захисту кордонів Російської імперії [43].

Хмельницька область славиться своїми красивими замками, з яких найбільш відомий Кам'янець-Подільський замок, який є однією з найбільш відвідуваних туристичних визначних пам'яток України. Також можна відвідати Жванецький, Чернокозинський, Панівецький, Меджибізький,

Сутківський, Сатанівський, Староконстянтинівський, Летичівський та Ізяславський замки [43].

Чернівецька область відома своїм Хотинським замком, який є одним із найбільш значних зразків архітектури Буковини [16].

Закарпатська область відома своїми казковими замками, які приваблюють туристів з усього світу. Зокрема, найбільш відомими є Невицький, Мукачівський, Середнянський, Ужгородський, Чинадіївський замки та Палац графів Шенборнів, Також на Закарпатті можна відвідати Довжанський, Боржавський, Виноградівський, Королевський, Квасівський та Хустський замки [43].

Центральна Україна, що складається з Вінницької, Черкаської, Полтавської та Кіровоградської областей, також має багату історію та культурну спадщину, проте замки тут зустрічаються не так часто, як на заході країни.

Вінницька область особливо багата на замки та палаці різних епох, що приваблюють туристів з різних країн. Найбільш туристично привабливими є: Барський, Бушанський, Іванівський, Озаринецький, Староприлуцький, Хмільницький, Черленківський, Шаргородський, Шпиківський замки, Замок Чурилів [3].

Черкащина відома такими замками та палацами: палац Лопухіних, Леськівський палац, Дібрівський палац,), палац графа Шувалося, Чигиринський замок (фортеця Чигирин), Корсунський замок [3].

Полтавська область славиться такими своїми оборонними спорудами: Полтавська фортеця, палац Муравйових-Апостолів, садиба Закревських, будинок Дворянського і Селянського банку [3].

Відвідувачі міста Кропивницький зможуть побачити збережені вали фортеці Святої Єлисавети [16].

Північна Україна, що складається з Житомирської, Київської, Сумської та Чернігівської областей, запрошує туристів побачити середньовічні фортеці та палацові комплекси.

Житомирщина відома такими замками та палацами: Бердичівський замок, Палац Бержинських-Терещенків, замок Радомисль, палаци Терещенків у Червоному та Денишах, Садиба Прушинських-Оржевських (Нова Чорторія) [3].

Київська область пропонує багато можливостей для замкового туризму. Серед видатних пам'яток – Київська фортеця, палац Остен-Сакенів, замок барона Штейнгеля, Кловський палац, Золоті ворота, Цитадель, Маріїнський палац [3].

Сумська область такими оборонними спорудами: садиба «Круглий двір» в місті Суми, Тюремний замок у місті Глухів та Мовчанський монастир-фортеця в Путивлі [3].

У Чернігівській області вартими уваги туристів, які цінують архітектуру та історію є такі фортеці та палаци: Палац Гетьмана Розумовського, Батуринська фортеця, Палац Рум'янцева-Задунайського, Новгород-Сіверська фортеця [3].

Південна Україна, що складається з Одеської, Миколаївської та Херсонської областей, на жаль, не може похвастатись великою кількістю збережених пам'яток оборонного зодчества.

Аккерманська фортеця є найбільш знаковою оборонною спорудою Одещини. Сьогодні вона приваблює багато туристів, які можуть насолоджуватись гарними видами, а також досліджувати її міцні стіни та споруди, такі як капиці, каземати та башти [16].

Також в цьому регіоні туристу варто звернути увагу на руїни фортеці на острові Березань Миколаївської області та на залишки валів та брами Херсонської фортеці [16].

Східна Україна, до якої відносимо Дніпропетровську, Донецьку, Луганську, Харківську та Запорізьку області, також має давню історію та багату культурну спадщину, проте кількість збережених оборонних споруд незначна порівняно з іншими регіонами України.

Особливу увагу варто приділити Запорізькій області, яка має довгу історію війн і конфліктів, що призвели до розвитку численних оборонних споруд. Однією з найвідоміших є Акимівський замок, побудований у XVIII столітті для захисту від кримських татар. Ще одна визначальна оборонна споруда – Замок-садиба Попова, що розташована у Василівці. Запорізька область також знає свою унікальну історію запорізької січі, яка була створена козаками для захисту від нападів ворогів. Від неї збереглися руїни козацьких фортець та багатьох інших оборонних споруд [16].

З дослідження регіональних особливостей замкового туризму в Україні можна зробити висновок, що кожен регіон має свої унікальні замки та історію, які відрізняються між собою. Найбільші кластери замків зосереджені на Західній та Центральній Україні, які приваблюють багато туристів зі своєю архітектурою, історією та культурою. На Північній та Південній Україні замковий туризм не є таким розвиненим, але все ж є деякі визначні замки, які також привертають увагу туристів. У Східній Україні замковий туризм є менш розвиненим у зв'язку з історичними подіями та обмеженим доступом до багатьох об'єктів, але деякі замки все ж є популярними серед туристів. Загалом, замковий туризм є важливою галуззю розвитку туризму в Україні та може сприяти розвитку регіонального та місцевого економічного потенціалу.

1.3. Методичні засади дослідження

У даній магістерській роботі були використані наступні методи:

Літературний метод дослідження, який дав змогу детальніше вивчити історію кожного регіону та знайти відомості про замки та інші пам'ятки культури, що є об'єктами замкового туризму.

Архівний метод було використано для збору документальних джерел та архівних матеріалів про історію кожного регіону та його замки, що дозволило дослідити їхню роль у розвитку туризму.

Табличний метод був використаний для систематизації інформації про кожен туристичний регіон України, зокрема даних про замки та інші пам'ятки культури, готелі, ресторани, транспортні зв'язки тощо.

Статистичний метод був застосований для аналізу та порівняння даних про туристичний потік у різних регіонах, а також для визначення тенденцій та прогнозування розвитку туризму.

Крім того, при проведенні дослідження було використано картографічний метод, який дозволив візуалізувати географічне розташування замків та їх роль у розвитку туризму в різних регіонах України. Для цього було створено карти замків у кожному регіоні, де було відображено їх розташування, інформацію про їх історію та детальну картографію околиць.

Також, було застосовано розрахунково-математичний метод для проведення економічної оцінки туристичного потенціалу регіонів та визначення ефективності різних інвестиційних проектів у туристичній галузі. Крім того, для визначення популярності окремих замків та регіонів серед туристів було проведено аналіз статистичних даних про кількість туристів, які відвідували кожен замок протягом року, та складено рейтинг найпопулярніших замків.

Також було використано метод комп'ютерної графіки, щоб створити візуально привабливі графіки та діаграми, які відображають різноманітну інформацію про замки та їх регіони.

Загалом, використання різноманітних методів дослідження дозволило отримати комплексну та об'єктивну інформацію про замковий туризм у різних регіонах України та його роль у розвитку туризму в країні.

Висновки до розділу 1

У результаті дослідження замкового туризму в Україні було встановлено, що цей вид туризму має великий потенціал для розвитку і приваблює багато туристів. Замкові споруди України мають різноманітність стилів та епох, що створює додаткову цікавість для відвідувачів. Регіональні особливості замкового туризму різняться в залежності від регіону, проте всі вони мають свої унікальні особливості, історичні та культурні цінності. Методичні засади дослідження замкового туризму включають в себе літературний, архівний, табличний, статистичний, картографічний та інші методи. Усі ці аспекти важливі для успішного розвитку замкового туризму в Україні.

РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА РЕСУРСНОЇ БАЗИ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ ПОДІЛЛЯ

2.1. Історичне минуле Поділля як чинник формування ресурсної бази замкового туризму Поділля

У минулому Україна була захисним бар'єром для Європи від різних степових загарбників, які пересувалися з Азії до Європи, що спричинило бурхливий розвиток оборонної архітектури на її теренах. Дослідники дійшли різних висновків про найстаріші оборонні споруди на території України, з одні датують їх ще до Різдва Христового, з інші до ранньокнязівської доби, а ще інші часами князя Володимира Великого, тобто не пізніше X століття [36].

Причиною створення перших оборонних споруд були напади хозарів на поселення слов'янських племен, що примусили людей шукати захисту. У той час люди встановлювали свої поселення на височинах, на мисах при злитті двох річок, або на крутих берегах рік. З мисовими укріпленнями зустрічалися найчастіше, оскільки вони були дуже ефективні: річка, яка межувала з мисом, значно підвищувала обороноздатність фортеці [36].

Земляні або дерево-земляні укріплення слугували засобом захисту. Земляні укріплення складались з насипного валу, що оточував поселення, а рів перед ним утворювався з викопаного ґрунту, на місці якого зводили вал. Якщо на вершину валу ставили паркан зі щільно підігнаних загострених кілків, то укріплення вважали вже дерево-земляним. Додатково в рові можна було розмістити гострих дрючків, які зупиняли нападників, а за сприятливого розташування міста, вода з річки могла бути пущена у заглиблення, що також допомагало у забезпеченні безпеки [36].

Згідно з оцінками вчених, у XI-XII ст. була споруджена оборонна споруда, яка за своїми масштабами була неперевершеною для європейських стандартів того часу. Приблизно 20 років зайняло будівництво Змієвих валів, на якому потрібно було щорічно задіяти близько 3,5 тисячі робітників.

На вершинах валів були розташовані дерев'яні фортеці, де вартові могли дати відсіч нападникам. Вал був укріплений зсередини деревом. Змієві вали простягалися на 950 км і склалися з двох паралельних ліній оборони: власне валів, ширина яких у підшві становила 6-7 м і які були увінчані фортецями, та ровів завширшки 5-7 м розташованих з напільного боку [36].

У середньовічних поселеннях існувала ієрархія, яка була подібна до ієрархії всього середньовічного суспільства. Острог стояв на найнижчому рівні цієї ієрархії (за містобудівними якостями, але не за значенням у справі контролю над територією). Це була невеличка (площею до 2 га) фортеця у формі круга або овалу, яку оточував рів і земляний вал з частоколом. Поруч проживали незахищені верстви населення, переважно ремісники, які в разі небезпеки бігли до острогу, щоб захиститися. Городок був вище в ієрархії (і комфортніше), ніж острог. Це було містечко з двохчастинною містобудівною структурою, що складалася з дитинця (або "града") і фортифікованого посаду. Верхівка суспільства проживала на потужно укріпленому дитинці, а ремісники та купці мешкали в посаді. Оборонні споруди городків були значно потужнішими, ніж у острогів. Рів, земляний вал з городнями, вежами та укріпленими міськими брамами були значимими аргументами для нападників. Дві лінії оборони (посад та дитинець) робили підкорення поселення ще складнішим [12].

Протягом тривалого часу на Русі використовувалися неприступні вали з заборолами, що дозволяли уникнути пошуку нових будівельних конструкцій, і тому камінь та цеглу використовували виключно для будівництва церков. Але ситуація радикально змінилася у XIII ст. з появою татаро-монгольської орди на горизонті. Ординці, на відміну від кочівників, володіли планомірною облогою та значною кількістю облогових механізмів. Вони використовували металеві машини, що розбивали заборолу величезним камінням, та тарани, що руйнували брами. У результаті такого нападу, Лядська та Софійська брами Києва були знищені у 1240 році [46].

Галицькі князі мусили швидко адаптуватися до нових умов та вдосконалювати будівельні технології та методи фортифікації. На перших етапах вони почали будувати "стовпи" або донжони в складі звичайних валів і заборолами. Пізніше, "стовпи" стали будувати з каменю [36].

Деякі оборонні споруди з останніх століть існування давньоруської держави збереглися до нашого часу, але більшість з них відновлені на підставі літописних свідчень та археологічних досліджень. Ця інформація достатня, щоб зрозуміти важливість цього періоду для розвитку фортифікаційного мистецтва на теренах Русі. У XIII-XIV століттях відбулися значні зміни в уявленнях про оборонне мистецтво, які сприяли його подальшому розвитку.

У XIV ст. з'явилася нова форма зброї - вогнепальна, яка суттєво змінила уявлення про військово мистецтво в усіх його галузях. Ці важливі події військових технологій призвели до розвитку фортифікаційного мистецтва в усій Європі протягом XIV-XVI століть. На території українських земель, незважаючи на те, що вони опинилися під владою кількох різних держав (хоча невдовзі Королівство Польське та Велике Князівство Литовське об'єдналися, утворивши Річ Посполиту), також відбувалися зміни. Місцеві події не дозволяли легковажного ставлення до захисту свого місця проживання, оскільки сусідство з Диким Полем не зникло. На півдні утворилася потужна держава - Кримське ханство, стосунки з яким не були дружніми. Татари, які традиційно ходили на грабіжницькі походи на Україну, використовували таку саму тактику, як і степові воїни давніх часів [36].

Кримське ханство було небезпечним сусідом України, а Османська Імперія, яка стала його союзником, стала загрозою для всієї Європи. У зв'язку з цим, для захисту від можливої агресії та забезпечення безпеки в межах країни, Україна зосередилася на будівництві нових та модернізації старих укріплень. Замість старих твердинь, що були зруйновані татарсько-монгольською навалою, будували нові замки, міста ставали більш

пристосованими до умов бою, а монастирі, церкви та костьоли перетворювалися на потужні локальні укріплення [46].

Татари нападали на Поділля регулярно, використовуючи три шляхи, які були підходящими для кінних наїздів: Кучманський, Чорний і Волоський (рис. 2.1). Перший шлях пролягав по вододілу сточищ Дністра та Бога вздовж лінії, яка сьогодні відповідає залізниці, що веде від Жмеринки до Одеси. Другий шлях, який називався Чорним, проходив по вододілу між Богом і Дніпром через Вінниччину та Літинщину. Ім'я походить, можливо, від Чорного лісу. Третій шлях, Волоський, йшов по правому березі Дністра через Басарабію-Волощину. Татари переправлялися через Дністер у кількох місцях, іноді йшли вгору по річці і нападали на Покуття, Буковину і Галичину [46].

2. Поділля в XIV-XVII ст.

(1 - кордони держав; 2 - межі воєводств; 3 - границі сучасних областей; 4 - татарські шляхи; 5 - замки, що описані в книзі Ю.Сіцинського; 6 - сучасні обласні центри).

Рис. 2.1. Шляхи татарів на Поділлі

Татари нападали на Поділля майже щороку, а іноді навіть декілька разів на рік, і їхні грабежі та полонення були особливо руйнівними. Українсько-руські невільники були головним джерелом доходів татарської

та частково турецької економіки. Невільники з України продавались на невольничих ринках в Криму, Малій Азії, Італії та на островах Середземного моря. Молоді українки були популярним товаром, особливо з Поділля [46].

Україна належала до Литовської та Польської держав, які не мали достатньої військової потужності, щоб захистити її від азіатських нападників. Тому ці держави були задоволені використанням українських земель як захисту. Жителі України жили в тяжких умовах, постійно борючись зі степовими хижакми, які намагалися знищити їхнє житло, майно та підкорити їх. У таких умовах українська людина змушена була самостійно шукати способи захисту від ворожих нападів, використовуючи стародавні схованки, такі як печери. Мешканці Поділля, використовуючи печери, які залишилися ще з часів первісної людини, знаходили притулок від нападів, зокрема, від татарських нападів [46].

Залучські та Черченські печери над річкою Смотрич вважалися ефективними схованками, які використовувалися місцевим населенням ще з XVI століття. У документах з розмежування маєтків Залуччя і Черча з 1543 року зазначалося, що ці печери повинні бути доступними для всіх мешканців, які шукають притулку під час нападів на країну. Навіть у палеолітичні часи ці печери використовувалися людьми, а пізніше тут були знайдені монети XVI-XVII століть. Професор В. Б. Антонович підтвердив знахідку слідів людського перебування в цих печерах під час нападів татар [46].

Незважаючи на наявність природних схованок, таких як печери, для жителів Поділля це було недостатньо та навіть небезпечно, оскільки вороги іноді використовували дим, щоб вигнати з печер переховувальників. Тому люди шукали інші місця притулку від нападників, і з цією метою вже з давніх-давен почали будувати оборонні замки в Україні [46].

Зокрема, на Західному Поділлі замки були особливо поширені, оскільки будівельний матеріал - каміння - був досить доступний. Замки були досить ефективним захистом від нападів татар, оскільки татари не були

регулярним військом зі спеціальною підготовкою для захоплення фортець, а здійснювали напади на місця, де було можливо здобути легку здобич. Проте випадки захоплення замків сталися, коли татари вдало співпрацювали з турецьким військом, наприклад, як це сталося з замком у місті Рові в середині XV століття [46].

У XIV-XVII столітті на Україні розпочалося будівництво монументальних споруд з особливим архітектурним стилем, який відповідав умовам життя в нестабільній, кордонній території. Цей новий стиль будівництва відрізнявся від стилів, які були поширені раніше, таких як велико-князівський та галицький. Замість великих монументальних храмів та палаців князів та бояр, які оздоблювали міста у княжі часи, на Україні почали будувати оборонні замки з баштами, амбразурами та зубчастими стінами. Ці замки були подібні до феодальних замків західноєвропейського стилю та розташовувалися в різних містах, містечках та селах [46].

Українські оборонні споруди потребували постійного догляду та готовності до оборони, і це в значній мірі залежало від власника та того, хто мав відповідати за них. На території України існувало три основні форми відносин між фортецями та їхніми власниками. Фортеця могла бути замком-резиденцією магната, належати державі та бути захищеною гарнізоном, або бути оточеною мурами з вежами містом. Ті, хто оплачував боєздатність цих споруд, залежно від власницької форми, могли бути магнатерією, державою або міщанами з різним ступенем успіху [36].

Замки, які належали українським або польським магнатам, часто поєднували функції житла та оборони. У той час захищеність замку була найважливішою річчю, оскільки від неї залежала комфортність проживання. Зазвичай у замку було житло магната, яке було потужно укріплене та слугувало ядром оборони. У замку також були просторі зали для зустрічей та нарад, спочивальні для господарів, кухня, здатна забезпечити гостей

їжею. Не було вбиралень, але були туалети. Туалет зазвичай знаходився на верхніх поверхах замку [36].

Ще одним ефективним елементом оборони була брама, яка мала кілька поверхів та вежу зі стрільницями на кожному поверсі. У вежі були механізми для підйому звідного мосту або герси. Башти зазвичай розміщувалися на кутах стін, оскільки територія магнатської твердині не була настільки великою, щоб вимагати додаткових елементів оборони. Кожна резиденція мала свій храм, будь то православний або католицький, залежно від віросповідання власника. Замкова каплиця, розміщена у житловому корпусі або окремій споруді, також могла виконувати роль храму. У замку також обов'язково було багато господарських та складських приміщень або окремих будівель для продуктів та боєприпасів. Один з найважливіших елементів будь-якої фортеці - це колодязь, який забезпечував гарнізон водою незалежно від обставин [36].

Магнатський замок зазвичай мав неправильну форму, її контури наслідували рельєф пагорба, на якому знаходився замок, і не мали чітких геометричних меж. Периметр стін був досить малий, що дозволяло легко захищати його із невеликою кількістю військових. Крім того, в період нападів ворогів, місцеве населення шукало притулку в замку, що забезпечувало необхідний персонал для захисту. Часто магнатський замок був включений до загальної системи оборони міста, що знаходилося поруч з його стінами [36].

Цікаво, що не тільки магнати мали потужні приватні укріплення. Єпископи, яких часто називали князями церкви, також мешкали у замках. У Західній Європі замок єпископа був досить поширеним типом будівлі, хоча на наших теренах вони були менш поширені. Проте в Україні такі будівлі існували. Наприклад, в Чорнокозинцях, неподалік від Кам'янця-Подільського, була укріплена резиденція Кам'янецького єпископа [36].

У 1362 році Великий князь литовський Ольгерд передав володіння Поділля чотирьом братам Корятовичам, серед яких був Федір, який знаний

в історії як замовник деяких найпотужніших українських фортець, таких як Мукачівський та Кам'янець-Подільський замки. Федір Корятович добре розумів стратегічне значення регіону і активно займався реконструкцією і будівництвом укріплень, щоб перетворити Поділля на могутню фортецю, що мала захищати всю Україну від татарських нападів [36].

Щоб захистити кордони від нападів татарських військ, потрібні були значно більші сили, ніж могли забезпечити окремі магнати, навіть дуже досвідчені у військовій справі. Тому було необхідно створити низку потужних державних фортець і тримати в них гарнізони. На землях, що належали польській короні, такі фортеці називалися королівськими, а на литовських землях - господарськими. Головними серед них були Київський, Канівський та Черкаський на Київщині, Житомирський, Овруцький, Луцький, Кременецький та Володимирський на Волині, Брацлавський та Вінницький на Брацлавщині, та Кам'янецький, Лячівський та Барський на Поділлі (в Подільському воєводстві). Також на Поділлі існували державні замки в Смотричу, Скалі, Ольчедаєві, Бакоті та інших місцях, але вони були знищені в XV столітті під час боротьби Литви й Польщі за Поділля. Більшість замків, перерахованих вище, вже не існують, залишилися лише земляні вали, рови та руїни, а іноді навіть не можна знайти місця, де колись були замки, наприклад, Бакотський замок [36].

Фортеця мало чим відрізнялася від замку за складом та конструкцією споруд (часто колишні приватні замки ставали державними фортецями). Головна функціональна відмінність полягала у тому, що замок був резиденцією магнатської сім'ї, а фортеця була призначена для численного гарнізону (принаймні теоретично). Таким чином, головною відмінністю фортеці був значно більший, ніж у замку, периметр оборони. У фортечному дворі були казарми для солдатів, арсенал та великі складські приміщення, а комендант фортеці та старші офіцери мешкали в окремому корпусі. Зазвичай він був досить скромним, але якщо укріплення колись було

приватним і мало у своїх стінах щось на кшталт палацу, то до перебудов, звісно, не вдавалися [36].

Державні фортеці та приватні замки були побудовані для контролювання значних територій та забезпечення укриття населенню під час ворожого нападу. Жителі міст, які знаходилися поруч з фортецями, залежали від їх захисту та, якщо вони відчували, що не можуть утримати зовнішній периметр оборони, вони втікали до замку. Мешканці навколишніх сіл та дрібна шляхта також тікали до замку під захист його стін. Командування фортець намагалося попередньо організувати втікачів та залучити їх до корисної справи оборони. Наприклад, під час наступу турків на Поділля у 1672 році комендант замку в Тереховлі, що на той час перетворився на державну фортецю, видав "артикул оборони", в якому наказувалось усім, хто входить до замку, мати з собою "вогнепальну зброю, порох, олово та харчів на 20 тижнів" [36].

Для будівництва фортеці на землях, що належали польській короні, необхідно було отримати королівський дозвіл. Старости та сенатори подавали королю запит з обґрунтуванням необхідності фортифікації, додаючи план твердині, після чого отримували дозвіл та кошти на будівництво з королівської канцелярії. Утримання оборонних споруд також потребувало значних витрат, тому старости мали великі волості неподалік від своїх садиб, податки та різноманітні збори з яких деякі кошти йшли на утримання фортифікацій. Проте з часом ці волості ділилися на нові староства або віддавалися у нагороду прибічникам короля, що призвело до поступового зменшення фінансування королівських фортець. В таких випадках міщани примушувалися утримувати замки, а за це король надавав місту певні пільги, які сприяли їх розвитку. Хоча ремонтні роботи міщани ще були в змозі здійснювати, але утримання великого та добре озброєного гарнізону було за межами їхніх можливостей. Навіть добре виконані фортифікації були неефективними без достатнього особового складу та зброї для їх оборони [36].

Зазвичай міста розвивалися під захистом державних фортець або приватних замків, але такий захист був неефективним у разі ворожого нападу. Отримання українськими містами Магдебурзького права у XV-XVI століттях сприяло розвитку цехового устрою та місцевого самоврядування. Однією з важливих задач самоврядування було забезпечення оборони міст. У цей період торговельно-реміснича верхівка широко займалася будівництвом. Якщо в XIII-XIV століттях майстри-будівничі залежали від окремих феодалів, то в XVI столітті з'явилися наймані майстри - представники цехів або одинаки. Цеховикам також доручалося зберігати та ремонтувати фортифікації, забезпечувати їх боєздатність та забезпечувати боєприпасами. Крім того, вони повинні були захищати місто у разі потреби. Таким чином, коли настав час нападу, не було паніки, оскільки кожен мешканець просто ставився до своєї бійниці, де вже були готові кулі, ядра та порох [36].

Мешканці малих міст не мали такої високої рівня безпеки, як, наприклад, жителі середньовічних Львова чи Кам'янця-Подільського, але вони також вміли захищати себе. У регіоні Поділля, який постійно постраждав від нападів татар, з'явився унікальний тип поселення - місто-фортеця. Ці малі міста-фортеці мали таку ж стратегічну та функціональну мету, як і фортеці-міста, які зводили хрестоносці в Палестині у XII столітті. Обидва типи поселень слугували для контролювання великих територій в умовах постійної загрози з боку чисельно переважної армії, та для захисту не лише місцевих жителів, але й значної кількості людей, які жили за межами міських стін (наприклад, селян на Поділлі та прочан в Палестині). Міста-фортеці та фортеці-міста були близькі за кількістю населення [36].

Протягом XV—XVI ст. Подільські міста перетворилися на цілісні фортеці, оскільки загроза з півдня зростала. Зазвичай, міста розташовувались біля гір, на яких були магнатські або державні замки, і зовнішній оборонний коло міста з'єднувалося з укріпленнями замку. У більш багатих містах були мури, а в бідніших, наприклад, у Терєбовлі -

земляні вали з частоколом. Іноді два типи укріплень поєднувалися, як у випадку з містом Сатанів, де мур був побудований лише з боку суходолу, а на березі ріки стояв частокіл, підсилений двома оборонними церквами. Внутрішнє коло оборони складалося зазвичай з укріплених культових споруд, таких як церкви, костели та синагоги, які відігравали роль локальних вузлів оборони. Кожна ділянка міста контролювалася з того чи іншого храму, і культові оборонні споруди були збудовані на підвищеннях рельєфу, що практично не залишало мертвих зон - ділянок, недосяжних для пострілів. Крім того, в'їзди до міста були підсилені культовими оборонними спорудами, такими як церква-твердиня, щоб відбити напад ворога [36].

Завдяки мережі міст-фортець, Поділля відіграло важливу роль у захисті Речі Посполитої від татарських орд. Однак, міста-фортеці були занадто малі, щоб витримати тривалу облогу регулярного війська, і недостатньо добре укріплені, щоб протистояти артилерії. Тому, під час захоплення Поділля Туреччиною, міста зазнали значних руйнувань і припинили існування як оборонні комплекси. Залишилися лише окремі, не пов'язані між собою фортифікації від цілісних систем захист [36].

Культові споруди, зокрема церкви-фортеці, грали важливу роль у системі оборони малих та великих міст, набуваючи оборонних рис. Хоча оборонні храми були вже відомі в європейській фортифікації, у Франції та Трансільванії вони використовувались як притулок від ворожих наїздів. Однак, ці церкви були окремими будівлями і не входили до системи оборони поселення, що знижувало їхню ефективність як фортифікацій. Україна, зокрема Поділля, мала компактні церкви зі стінами завтовшки щонайменше 1,5 м та бійницями замість вікон. Вівтарна апсида часто мала гранчасту форму, що нагадувала маленький бастион, а дзвіниця більше нагадувала надбрамне укріплення замку. Одним з яскравих прикладів такої архітектури є мурована церква в с. Сутківцях на Лятичівщині, яка мала машикулі з арсеналу світської оборонної архітектури, три круглі башти та башту-дзвіницю. Успенська церква в м. Межибожі XVII століття має дуже грубі

мури та потайну кімнату в бані, хід до якої зроблено в стіні. Іванівська церква в Кам'янці має міцну муровану дзвіницю-башту з амбразурами. Кам'янецький так званий вірменський костюл має також потайну кімнату в бані і стрільниці в дзвіниці. Муровані синагоги в м. Сатанові на Проскурівщині та в м. Шаргороді на Могилівщині нагадують невеличкі замки [46].

Костели на околицях були досить схожими на звичайні храми, але з товстими стінами та вікнами-стрільницями, які були необхідними для захисту. Українські католицькі оборонні споруди зазвичай були частиною фортифікаційної системи монастирів, а не окремими оборонними спорудами. З іншого боку, оборонні синагоги були зазвичай окремо розташовані і схожі на невеликі замки. Церкви, костели та синагоги, які були укріплені, розташовувалися неподалік від брами або хвіртки, щоб супротивник, що вторгнувся в місто, міг бути одразу обстріляний з цих культових споруд. Місцева влада іноді порушувала закони для забезпечення зручної оборонної позиції. Згідно з тодішнім законодавством Речі Посполитої, синагога повинна була бути побудована на протилежній частині міста від костелу та не повинна була перевищувати інші будівлі. Однак на території України синагоги будувалися таким чином, щоб з них можна було зручно вести вогонь. Наприклад, в Гусятині на Поділлі оборонна синагога мала артилерійські стрільниці, а у Сатанові вона стоїть на пагорбі за міською брамою, що дозволяло обстрілювати площу біля неї [36].

Фортифіковані монастирі також відігравали важливу роль у системі оборони краю. У більшості регіонів України, таких як Волинь, Галичина та Чернігівщина, православні монастирі часто функціонували як потужні автономні твердині. На Поділлі, православні та вірменські монастирі розташовувалися недалеко від міст, зокрема на південному напрямку, який вважався найбільш небезпечним. Вони виконували роль передміських

укріпленнь, які змушували супротивника витратити додаткові сили на їх захоплення [36].

Монастирі православної церкви зазвичай будувалися на височинах території та оточувалися ровами, які заповнювалися водою, якщо це було можливо. Самі монастирі були обладнані масивними мурами з наріжними баштами та надбрамними укріпленнями, які захищали навіть дзвіниці. Вікна келій монастирів замінялися бійницями, а корпуси келій зазвичай були прилягали до зовнішніх мурів. Центральний храм монастиря, який мав товсті мури, стрільниці та оборонні вежі, був основним оборонним ядром монастиря. Храм міг стояти окремо або прилягати до оборонного муру, щоб підвищити його обороноздатність [36].

Католицькі монастирі, відмінно від православних, зазвичай знаходилися всередині міських мурів. У великих містах монастирі укріплення підсилювали міські, наприклад, фортифікації Бернардинського монастиря у Львові, що входять до загальноміської оборонної системи. У малих містах кляштори зазвичай були розташовані у центрі та становили оборонне ядро поселення. Наприклад, Кармелітський монастир у Тереховлі був важливою ланкою в обороні центру міста та підходів до замку. Католицькі монастирі також мали потужні зовнішні укріплення, а корпуси келій зазвичай прилягали до зовнішніх мурів. Однак, на відміну від православних, храмам католицьких монастирів намагалися надавати щонайменше оборонних рис, наприклад, мури будували товщими, а вікна в них робили вужчими, щоб зберегти католицьку ідентичність, хоча це не робило укріплення надійнішим [36].

Під час закінчення Європейського середньовіччя настала епоха Ренесансу, яка була яскравим та барвистим періодом. У цей період люди стали більше цінувати особистість, яку назвали "мірою всіх речей". Відношення до життя та спосіб життя аристократів також зазнав змін - вони перестали наймати озброєних слуг, але замість цього вони бажали мати придворних, з якими можна було розмовляти про гарні та розумні речі.

Королі та вельможі стали сприяти мистецтвам та науці, запрошуючи до своїх дворів відомих художників та вчених. Це призвело до необхідності нового типу житла, оскільки прості замки більше не відповідали вимогам життя. Таким новим типом стали палаци, ідеї для яких були запозичені з Італії, що була лідером в архітектурних інноваціях того часу. Палаці великих міст були просторими будівлями з гарними оздобленими фасадами та інтер'єрами та великими вікнами. Проте вікна зазвичай мали ґрати та закривалися товстими віконницями на випадок локальних воєн з ворожими сусідами [36].

Хоча військові конфлікти продовжувалися і люди продовжували боротися за владу, землю та гроші, проте знищення палаців і замків ставало все менш сенсовним. Це пояснюється тим, що переможці, як правило, бажали покористуватися завойованим маєтком, а не знищувати його. Крім того, політичні домовленості та битви армій у полі стали дедалі більш поширеними методами вирішення конфліктів. На добу Ренесансу науки та технології стрімко розвивалися, і використання досягнень науки у військових цілях стало все поширенішим. У зв'язку з цим фортеці та укріплення перенеслися на кордони та місця, де вони могли бути найбільш ефективними, а не біля палаців. Міста ж стали головними об'єктами захисту, оскільки володіння багатими містами стало важливішим, ніж володіння землею і замками [36].

На території України також були люди, які мріяли жити в палаці. Не тільки найбагатші магнати подорожували за кордон, щоб досліджувати нову архітектурну моду, але й купці відправлялися зі своїм товаром до далеких країв, молоді ремісники вдосконалювали свої навички за кордоном, а шляхтичі та міщани здобували освіту в європейських університетах. Магнатам було важливо мати палац, щоб продемонструвати своє багатство та статус, а також для розваг та життя витончених інтелектуалів. Незважаючи на це, тактико-стратегічні особливості війни не змінилися, і татари не захоплювали оборонні споруди, але завдання найбільшої шкоди

цим спорудам була вигідна зі стратегічної точки зору, що надихало магнатів шукати способи пристосувати свій палац до місцевих умов [36].

Доба наполягала на тому, що власники віддалених маєтків мали проживати саме у палаці, щоб уникнути осміювання. Умови постійної загрози з боку ворога не давали змоги здійснювати перебудови, які могли б порушити оборонний периметр твердині. Однак, щоб забезпечити комфортне життя для власників замків, існував вибір між переробкою скромного замкового житла на палац або зведенням нового палацу всередині оборонного периметру, з урахуванням можливості ведення військових дій. Тому зовні українські замки мали суворий вигляд, який мав залякувати ворога, але всередині вони були перетворені на ошатні та комфортабельні місця проживання. Найпоширенішим способом перетворення існуючого старого замку на палац у всій Європі було влаштування на його фасаді, що виходив у двір, аркад-галерей [36].

Нові власники Мукачівського замку вирішили скористатися цим методом. Вони облаштували великі галереї, які оточують обидва двори замку (порівняно з часами Корятовичів споруда значно збільшилася), надаючи їм абсолютно не військового стилю. Аркади захищали від пекучого сонця влітку та від негоди взимку, під ними можна було прогулятися, розмовляти та просто насолоджуватися видами безкраїх небес, які були недоступні з підсліпуватих вікон замку. Коли в замок завітати мандрівні шоумені або музиканти, галереї перетворювалися на театральні ложі, а двір ставав сценою для вистав. Тепер фермерські тварини перемістилися в новозбудовані або відгороджені у старих спорудах господарчі двори [36].

Україна, яка протягом століть стикалася з татарськими нападами, зіткнулася з ще більш потужним ворогом, Оттоманською Портою. Запорозькі козаки провокували султана своїми морськими походами і швидкими десантними операціями в турецьких володіннях, що зумовило необхідність війни. Турки володіли дисциплінованою регулярною армією, яка вміла проводити планомірну облогу і майстерно володіла артилерією.

Їхні успіхи в війнах та швидке підкорення Балкан, країн Східної Європи та Середземноморських островів налякали навіть такі віддалені країни Європи, як Франція та Італія. Україна стала перед обличчям найбільш потужної військової сили свого часу, тому всюди почали будувати нові та модернізувати старі укріплення [36].

Друга половина XVI—XVII століть стала "золотим періодом" українського фортифікаційного мистецтва. Більшість оборонних споруд, які збереглися до наших днів, належать до цих героїчних часів. Навіть якщо фортифікаційні споруди були зведені раніше, вони отримали свій остаточний та довершений вигляд саме у XVI—XVII столітті. Великі зміни почалися з будівництва вигаданих німцями бастей [36].

На території Поділля та Галичини, де було багато природного каменю, використовували муровані бастей для укріплення. У новітніх укріпленнях, таких як твердині у Кам'янці-Подільському, Тереховлі, Пневі, Бережанах, Меджибожі, Язловці та інших, використовували багато каменю. На Сході, де було менше каменю, створювали дерев'яно-земляні бастей. Хоча вони не були так міцними, як муровані, їх було дешевше збудувати. Ці укріплення дозволяли захищати не лише окремі замки, але й цілі міста. Наприклад, у XVII столітті Біла Церква була захищена потужними бастейними укріпленнями, які були досить міцними, і мала достатньо артилерії для їх захисту [36].

В наших краях були і винаходи в галузі фортифікації, серед яких найцікавішою була ідея залому куртини (рис. 2.1), що найчастіше використовувалася у старих мисових укріпленнях, які потребували негайної модернізації. Цей прийом передбачав зустріч двох стін у мисовій частині замку чи фортеці під гострим кутом (хоча і траплялися прямі та тупі кути), що зменшувало їх вразливість до артилерії та надавало їм схожість з бастеєю. Крім того, поруч з цим витягнутим наріжником знаходилися невеликі вежі або гранчасті бастей, які висувалися в бік поля, і всі разом ці структури створювали потужний вузол оборони, який майже повністю

позбавляв мертвих зон. Цей фортифікаційний прийом був особливо популярним на Поділлі [36].

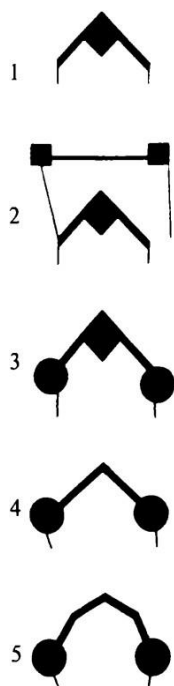

Рис. 2.1. Схеми укріплень із гострокутними заломами куртини за Б. Геркіном.

- 1 — Язловець;
- 2 — Язловець;
- 3 — Сидорів;
- 4 — Теремовля;
- 5 — Бучач.

Під час того, як німецькі фортифікатори намагалися створювати нові варіанти бастей, італійські інженери придумали власний тип укріплення, яке мало вирішити проблему розміщення артилерії на оборонному периметрі та уникнути мертвих зон. Цей винахід називали "бастіоном". Бастіон був мурованою, звичайно, п'ятикутною спорудою, що нагадувала клиноподібну форму, відкритою в бік фортечного двору, на відміну від вежі, яка була замкненою [36].

Україна прийняла новинку на озброєння, за винятком звички дорого оздоблювати бастіони мармуром. Незважаючи на це, навіть серйозні фортифікаційні споруди українських бастіонів прикрашали легким в

обробці білим вапняком, що використовували для різьблення облямівок вікон та брам, а також для наріжників оборонних споруд. Кам'яні бастіони були більш зрозумілі для місцевих будівничих, ніж бастеї, які були всього лише вежами, що трохи висунуті в напрямку ворожої армії та обернені рогом назовні. Тому в Україні було популярніше будувати «предки» бастіонів, відомі як «пунтоне», які були низькими п'ятигранними вежами з гострим рогом, спрямованим у бік поля. Гармати розташовувалися на кількох поверхах та даху споруди. Українські будівники зазвичай надавали нахил стінам фортифікаційних споруд, що робило їх сумішшю двох типів споруд, що виглядали дивакувато для західноєвропейської фортифікаційної науки, але були досить ефективними на теренах України [36].

Поки німецькі та італійські архітектори та фортифікатори розмірковували над тим, які споруди найкраще підійдуть для захисту міст і замків, на півночі Європи, в Нідерландах, народжувалася фортифікаційна система, яка на кілька століть домінувала в оборонному мистецтві. Єдине, чого в країні було вдосталь, це земля – і саме з неї будували укріплення. Однак це були не прості ранньосередньовічні земляні вали, а складна система з кількох рядів перешкод: залитих водою валів, сухих ровів, земляних валів і проходів між ними. Метою було створити якомога більше перешкод для ворога. Взяття атакуючими першої лінії укріплень тепер не гарантувало не тільки захоплення міста, але й можливості закріпитися на завойованому фронті [36].

На початку XVII століття ідеї староголландської фортифікаційної школи стали популярними в Україні, незабаром після німецьких та італійських пропозицій. Вони були особливо корисними для Подніпров'я, де історичні умови в певному сенсі нагадували голландські. Населення мусило самостійно дбати про свою безпеку і готове було будувати та захищати укріплення. Технологія будівництва не була для українців новою, оскільки багато міст усе ще користувалися давньоруськими валами, а вправних мулярів для будівництва не бракувало. У нових укріпленнях дерев'яні зруби,

що становили основу валу в давнину, змінилися мурованими казематами. Щодо класичних гострокутних обрисів фортифікацій, то їх використовували не всюди, оскільки Україна не була рівнинною країною. Фортифікації за звичкою вписували у рельєф місцевості, що діяло цілком ефективно, особливо коли йшлося про захисні споруди навколо вже існуючого міста [36].

Використання староголландської фортифікаційної системи дозволяло швидко будувати польові укріплення там, де це було найбільш необхідно. Відносно невеликі земляні споруди контролювали маршрути та стратегічні переправи через річку та забезпечували притулок для прикордонників. Такими укріпленнями в разі потреби могло захищатися й велике військо, якщо, звісно, був час на їх будівництво [36].

Іноді тимчасові польові укріплення ставали основою для виникнення нового поселення. У 1692 році було збудовано укріплення, щоб блокувати Кам'янець-Подільський, який перебував під владою Туреччини. Будівництво фортеці під назвою Окопи Св. Трійці, очолив генерал артилерії Мартин Контський. Він знайшов чудове місце, де річки Збруч і Дністер дуже близько підходили одна до одної і текли майже паралельно. Залишалось тільки побудувати укріплення, які перетинали цю порівняно вузьку смугу землі з обох сторін, і фортеця була готова. Незважаючи на турецькі атаки, його збудували швидко – всього за шість тижнів. Довгі сторони цієї витягнутої з півдня на північ фортеці захищали річки з крутими берегами, а короткі – вали з бастіонами. За сім років турки залишили Кам'янець, а Окопи св. Трійці остаточно втратили своє стратегічне значення. Але під їхнім захистом виникло село, яке існує й нині. Часто в староголландській системі оборонних споруд додаткові укріплення використовувалися як доповнення до вже існуючих твердинь. Це дозволяло значно збільшити площу укріплень, що забезпечувало можливість розміщення більшої кількості людей у нових фортецях та збільшення чисельності гарнізону, а також наявність значної кількості гармат.

Наприклад, мурований замок у Бережанах був оточений земляними валами з потужними бастіонами, що зайняли майже всю площу між двома рукавами річки Золота Липа. Зазвичай земляні укріплення розташовувалися на значній відстані від старих або біля підніжжя замкової гори, утворюючи замкнений оборонний периметр. Цей процес вимагав значного масштабу будівництва, що призвело до створення нових зовнішніх укріплень у Помор'ян, Підзамочку та багатьох інших твердинях [36].

В кінці XVII століття завершувалося величне століття грізних замків та міст, що були потужно фортифіковані. Проте з кожним роком, володіння твердинями ставало все менш значущим для перемоги у новітніх війнах. Тепер доля держав вирішувалася на полях битв великих професійних армій та на переговорах як до, так і після військових дій. Військові нового часу майже не звертали уваги на старі оборонні споруди. Тому власники замків, спочатку, розтесували стрільниці, перетворюючи їх на вікна, а потім перебудовували суворі твердині, побудовані на місці вишуканих палаців. Щоб створити атмосферу палацу, було розбито парк і на земляних бастіонах стали саджати дерева та розбивати клумби. Нащадки хоробрих захисників давніх твердинь у XIX столітті втратили інтерес до своїх не надто комфортабельних маєтків, які вимагали великих витрат на ремонт та утримання [36].

Кінець XVII століття відзначався кінцем ери могутніх замків та фортифікованих міст. Володіння твердинями поступово втрачало значення в новітніх війнах, які вирішувалися на полях битв між великими професійними арміями, а також на переговорах до та після військових дій. Старі оборонні споруди майже не цікавили військових нового часу, тому власники замків почали їх перетворювати на вишукані палаці, реконструюючи та перебудовуючи їх, починаючи з розтесування стрільниць, що перетворювалися на вікна. Для палаців було влаштовано парки, на земляних бастіонах стали саджати дерева та розбивати клумби. В XIX столітті нащадки захисників давніх твердинь втратили інтерес до своїх

маєтків, які вимагали великих витрат на ремонт та утримання та не надто зручні для життя [36].

Селяни з дозволу господарів використовували замки як каменоломні, демонтуючи муровані укріплення, щоб використовувати їхні камені та цеглу для будівництва свинарників, комірок та інших господарських споруд. Чимало земляних укріплень, які заважали розвитку міст, були просто руйновані, щоб звільнити місце для нової забудови. На місці колишніх укріплень з'являлися широкі вулиці та бульвари. У сільській місцевості земляні куртини та бастіони заважали рільництву, тому їх розорювали. Саме тому пам'яток бастіонної системи оборонних споруд, можливо, найбільш розвиненої у світі, залишилося дуже мало, а муровані твердині дуже постраждали. Подібні дії відбувалися на той час по всій Європі, і Україна не була винятком. Лише поява науки історії архітектури в середині XIX століття, а потім наукової реставрації пам'яток, зберегли оборонні споруди від остаточного занепаду [36].

Однак, на жаль, через дві світові війни, що пройшли через територію України та тоталітарний режим СРСР, було знищено або доведено до жалюгідного стану безліч визначних пам'яток архітектури, в тому числі оборонних споруд.

У першій половині XX століття фортифікаційні споруди продовжували своє представлення і піддавалися вдосконаленню, щоб відповідати новим вимогам військової техніки та стратегій бойових дій. Вони були адаптовані до більш потужного вогню артилерії, атаки бронетехніки та бомбових ударів авіації, а також до збільшення масштабів війни та розвитку інфраструктури та комунікацій, таких як дороги, залізниці та аеродроми. Закріплені оборонні периметри були замінені на укріплені райони та лінії оборони, які займали десятки кілометрів. Проектування та будівництво фортифікаційних споруд вже не відбувалися архітекторами, але військовими інженерами.

2.2. Характеристика ресурсної бази замкового туризму по областях

Поділля

2.2.1. Замки Тернопільщини

Україна налічує більше 100 оборонних споруд, з яких понад 30 знаходяться в Тернопільській області (додаток А.1). Кожен замок має свою історію, проте більшість замків на Тернопільщині не збереглися через війни, ставлення власників та відсутність загальнодержавної політики. Незважаючи на це, всі замки на Тернопільщині є цікавими екскурсійними об'єктами, особливо для проведення тематичних екскурсій для різного складу екскурсійних груп. Далі більш детально будуть описані замки, які найкраще збереглися та мають найбільший туристичний потенціал.

Бережани - населений пункт, згаданий вперше в 1375 році. У 1530 році Бережани були передані Миколою Синявським польським королем Сигізмундом I, який дозволив місту проводити ярмарки і торгувати, а також надав Магдебурзький статус. Замок, що знаходиться на річковому острові, був побудований у 1554 році та відіграв важливу роль у захисті Поділля. Його оборонні споруди, такі як стіни з містами, палац, бастіон та башта, стали прикладом переходу від оборонних до оборонно-палацевих споруд. Замок був власністю князів Чорторійських, Любомирських і Потоцьких. У ХІХ столітті Бережанський замок почав занепадати і використовуватися як військові склади та броварня. Під час Першої світової війни замок був зруйнований російською артилерією. Замок належить до Бережанського історико-архітектурного заповідника і планують відновити протягом наступних 25 років [5].

Екскурсійні маршрути також включають Бучацький замок – один із шести відомих фортець ХІV століття на території Галичини, який знаходиться на скелястому високому біля потічки, що впадає в річку. Перший замок, який зведено на цій височині у ХІІ століття, був дерев'яним, а місцеві магнати заклали його для захисту Бучача. Фортеця змогла вистояти

під час багатьох нападів татар і турків, але для того, щоб укріплення стало неприступним для ворогів, зробила вагомий внесок Марія Могилянка. Після смерті свого чоловіка вона розширила замок майже втричі та підвищила висоту його стіни. У XVII столітті Буцацький замок був найкращою фортецею на Поділлі, який витримав облогу козацької війська. Хоч замок перестав бути важливою оборонною спорудою в XIX столітті і був розібраний на будматеріалі, його фрагменти стіни та веж нагадують про колишню можливість. подивитися на те, що фортеця є пам'яткою архітектури, сьогодні вона перебуває у незадовільному стані, тому це потрібно допомогти при проведенні екскурсій для школярів [4].

Вишнівецький замковий палац, розташований на місці колишнього оборонного замку, збудованого в 1395 році для захисту від турецько-татарських нападів, є колишньою резиденцією останнього представника князівського роду Вишневецьких, Михайла Сервація. У середині XVII століття Ярема Вишневецький перебудував та укріпив старий оборонний замок. Було модернізовано його укріплення та збудовано оборонний монастир кармелітів, який входив в єдину оборонну систему замку. Під час повстання 1648 року та нападу турків 1675 року замок був захоплений та знищений ворогами, але його фортифікаційні елементи відновили через кілька десятків років. У 1720 році на місці старого замку було закінчено будівництво Нового палацу, а до нього була долучена призамкова церква та великий парк. Після смерті останнього чоловіка роду Вишневецьких палацовий масток у Вишнівці дістався родичам по жіночій лінії - Мнішекам, які додали палацові королівського блиску. Палацовий комплекс у Вишнівці, колишній власник якого намагався реставрувати його перед Першою світовою війною, потрапив у руки російської армії, міністерства тимчасового уряду та військових Директорії. Після війни тут було відкрито музей, а також діяла ремісничка школа. Під час Другої світової війни німецькі війська використовували палац для потреб жандармерії та гестапо, після війни він був відремонтований, але не отримав своєї колишньої

розкоші. У радянські часи в приміщеннях розміщувалися різні установи, включаючи бібліотеку та будинок культури. Лише в 2000-х роках палацовий комплекс було відреставровано та перетворено на музей, який тепер є частиною Національного заповідника «Замки Тернопілля» [33].

У XVI столітті король Польщі Сигізмунд II дарував воєводи Подільському Мартину Кам'янецькому землі Залозеччини, на якому було збудовано унікальний замок. Місцерозташування Залозецького замку, серед боліт і річок, забезпечувало його високий захисний потенціал. Замок мав прямокутну форму з баштами на кутах, високими валами та глибокими ровами, а також в'їзною брамою з мостом. У замку були бібліотека, скарбниця, каплиця та житлові кімнати для челяді. Замок був власністю різних воєвод і князів, а в 1743 році перейшов до Потоцьких. У 1768 році замок був проданий генерал-лейтенанту Михайлу Ронікарові, який збанкрутував. Потім замок разом із землями перейшов до графа Ігнатія Мончинського. Він створив фабрику сукна у замку. Пізніше замок став власністю графа Володимира Дідушинського, який зніс його передню частину та в основній частині замку заклав броварню. Замок був зруйнований під час Першої світової війни і зберігся в такому стані до 1939 року, коли його почали розбирати для будівництва доріг та колгоспних приміщень. Однак останнім часом на території замку влаштовують святкування різних релігійних та національних свят, зокрема Івана Купала [15].

Збаразький замок зберігає свою популярність серед екскурсантів та екскурсоводів. Історія споруди розпочалася в Італії, коли італійський архітектор Вінченцо Скамоцці розробив проект замку на замовлення Кшиштофа Збаразького. У 1627 році Генріх ван Пеен вніс зміни у план забудови, щоб покращити оборонні можливості споруди. Замок взяв участь у різних історичних подіях, таких як облога Б. Хмельницького в 1649 році та захоплення турками в 1675 році. Пізніше, замок було відновлено та використовувалося як резиденція Дмитра Вишнівецького та Станіслава

Потоцького. Нині Збарзький замок має статус державного історико-архітектурного заповідника та є домом для краєзнавчого та історичного музею з понад 25 виставковими залами. Крім того, замок був номінований на звання одного із семи чудес України [22].

Золотопотіцький замок, споруджений близько 1568 року, колись був резиденцією воєводи Стефана Потоцького. Сьогодні він є частиною Національного заповідника "Замки Тернопілля", але зараз знаходиться у напівзруйнованому стані, збереглися тільки три кутові вежі, надбрамна вежа і стіни. Останні власники замку - польські поміщики з родини Іполита Гневоша - намагалися відродити будівлю, перетворивши її на суд, податковий уряд та бібліотеку. Проте в 1930-х роках замок був законсервований, і зараз влада робить зусилля, щоб відновити його колишню красу. Влітку 2020 року в Національному заповіднику "Замки Тернопілля" було оголошено про плани перетворити місцевість на осередок зеленого туризму. Планується залучення родини фермерів для ведення натурального фермерського господарства, щоб допомогти туристам насолоджуватися природою. Крім того, заповідник планує обладнати імітацію копальні, де туристи зможуть зіграти в роль золотошукачів [24].

Кременецький замок є цікавим об'єктом для екскурсій, оскільки ця фортифікаційна споруда, розташована в місті Кременець, славиться своєю неприступністю. У 1240 році замок витримав річну облогу монгольського хана Батия, що дозволяє називати його неприступною стіною. Хоча замок був взятий козаками Богдана Хмельницького у 17-му столітті та частково зруйнований, він був відновлений в ренесансному стилі за часів королеви Бони Сфорца у 16-му столітті. Після остаточної перебудови в середині 16-го століття замок складався з двох мостів, трьох веж, князівського палацу та церкви святого Михайла. Руїни замку мають овальну форму та складаються з залишків стін, квадратної у плані двоповерхової вежі з арковими готичними воротами та слідів квадратної вежі в західному куті [4].

Село Кривче знаходиться на території Поділля та славиться своєю історичною спадщиною, до якої належать гіпсова піч "Кришталева" та залишки XVII столітнього замку. Замок, збудований у 1639 році польськими магнатами Концькі, мав майже квадратну форму з баштами на кутах та вважався одним з кращих серед невеликих укріплень на Поділлі. У 1648 році козаки Богдана Хмельницького захопили замок, але згодом він повернувся до польської корони. У 1672 році замок був захоплений турецьким гарнізоном, після чого було пов'язано легенду про скарб, який турецький паша заховав у Кривченській твердині. Польська корона знову взяла замок у свої володіння в 1675 році. У XVIII столітті замок декілька разів змінював власників, але пізніше став об'єктом розбирання на частини, кілька з яких було перероблено на готель для туристів. Проте з приходом радянської влади, замок залишився без уваги та почав руйнуватися. Незважаючи на це, замок є пам'яткою архітектури з культурною цінністю, яка привертає туристів [28].

Замок у Кудринцях, розташований на крутому березі річки Збруч, вражає своєю величчю та мальовничою красою. Замок був побудований у 1615 році Гербертами, місцевими магнатами з пісковуку. Фортеця мала чотирикутну форму з трьома кутовими вежами, що дозволяло вести перехресний і фланговий вогонь. Незважаючи на удавану неприступність, фортеця була захоплена козаками під проводом Максима Кривоноса та турками. У XVIII столітті замок був частково відреставрований, на його території зведено житловий будинок, який згодом став музеєм. До вцілілих частин замку входять кілька веж і сторожка. Подейкують, що від замку до Кам'янця-Подільського були підземні тунелі, але зараз вхід засипаний сміттям та уламками. У середині XIX століття місцеві жителі почали розбирати замок, з його каміння будували огорожі, комори та інші будівлі. Сьогодні Кудринський замок – це руїни, але його варто відвідати через його захоплюючі краєвиди та історичну значимість [29].

Микулин - стародавнє поселення, згадане Володимиром Мономахом у своєму "Повчанні" у 1096 році. У 1555 році Анна Йорданова збудувала фортецю, яка отримала магдебурзьке право. У 1675 році місто було знищене турками, а замок був відновлений під час комендантства Яна Самуеля Хшановського. У ХІХ ст. замок був куплений австрійським бароном Яном Кнопкою, який здійснив перебудову та відкрив там свою фабрику. Під час Другої світової війни танки були розміщені біля мурів, а під час радянської окупації тут була ветеринарна лікарня для коней. Замок став пусткою після банкрутства фабрики, а сьогодні в одному з будинків біля мурів мешкає родина нащадків служниці Анни [4].

Підзамоцький замок - форпост на підступах до Бучача. Збудований у 1600 році, має форму прямокутного трикутника зі зрізаними кутами. Замок укріплений двома вежами на кожному куті і ровом, заповненим водою. Має арочні ворота, пам'ятну дату побудови і герб володарів. Після штурму козаками у 1648 році та руйнування турками у 1676 році, замок втратив оборонне значення і використовувався як житлове приміщення. Зараз збереглися лише деякі фрагменти стін та вежі, а замок увійшов до заповідника "Замки Тернопілля" в 2008 році [37].

Хоча Сидорівський замок тепер є лише руїною, його велич та могутність все ще зачаровують. Був зведений у 1640 році Марціном Калиновським як оборонна твердиня-резиденція на пагорбі, що межує з річкою Суходіл. Замок пережив в свою історію напади татарам та поляків. У 1718 році, після реконструкції, замок став власністю родини Пайгертів, але згодом був заброшений на користь палацу з парком. Після того, як радянська влада в 1950-ті роки підірвала частину замку та використала його каміння для будівництва господарських будівель, у руїнах залишилися лише деякі елементи, зокрема в'їзна вежа, казематні укріплення та бастіони. Замок іноді називають «замок-корабель», через вежу, стіни якої утворюють гострий кут [42].

Екскурсійні групи не пропускають Скала-Подільський замок - фортецю, побудовану на високому пагорбі на березі річки Збруч наприкінці XIV століття. Замок оточений річкою з трьох сторін і ровом з водою та оборонним муром з пороховою вежею на четвертій стороні. Також на території замку зведено двоповерховий палац, руїни якого збереглися до наших днів. Частину мурів і кілька веж замку також вдалося зберегти до нашого часу. Скала-Подільський замок - це старовинна оборонна споруда, яка пройшла через періоди розквіту і впадіння. Сьогодні він є пам'яткою архітектури національного значення [4].

Скалатський замок у Тернопільській області був заснований у 1630 році галицьким мечником Кшиштофом Віхровським. Замок пережив багато війн і нападів, він був захоплений визвольною армією Богдана Хмельницького, пошкоджений татарськими нападами і війнами світового масштабу. Завдяки включенню до Національного заповідника "Замки Тернопілля", замок пройшов реставрацію та відкрився для екскурсій та фотосесій. Чотири кутові вежі та оборонні мури були збережені, а житловий корпус та внутрішній сад були втрачені. Деякі башти перетворили на експозиційні зали з археологічними знахідками, зброєю, вишиванками та картинами художників. У майбутньому замок планують перетворити на повноцінний музей, а одна з веж стане готелем для туристів [47].

Кожного року Теробовлянський замок стає все більш привабливим для туристів та екскурсантів. Замок є оборонною спорудою, яка розташована у місті Теробовля. Початково, це була дерев'яна фортеця, пов'язана з іменем теробовлянського князя Василька. У 1241 році, разом з десятками інших галицьких фортець, замок був зруйнований військами Батия. З 1349 року місто та замок стали частиною польського королівства і почали перебудовуватися та впорядковуватися. Теробовлянський замок пережив багато штурмів з боку турецько-татарських завойовників, внаслідок чого він був дуже пошкоджений. У 1594 році теробовлянську фортецю захопили повсталі загони Северина Наливайка. Однак на початку

XVII століття замку судилося пережити своє друге народження. У 1631 році місцевий староста Олександр Балабан збудував на замковій горі нову грандіозну кам'яну фортецю, руїни якої збереглися до наших днів. Незважаючи на багато наступів, замок стійко витримував напади. Однак війська Богдана Хмельницького змогли взяти замок у 1648 році, а напади ординців у 1673 р., 1675 р., 1687 р. та 1688 р. призвели до жахливих наслідків для фортеці. Замок був настільки зруйнований, що більше не піднявся з руїн. Однак сьогоднішній огляд давньої твердині, що розташована над річкою Гнізною, дозволяє екскурсантам уявити, яким він був в свої найкращі часи [4].

Тернопільський замок – це пам'ятка історії України, споруджена у ренесансному стилі. Його будівництво розпочалось 15 квітня 1540 року на наказ короля Сигізмунда I Старого. Головна споруда - палац - складається з двох поверхів, а з боку ставу - з трьох. Замок захищали підйомний міст, ворота та оборонні рубежі з трьох боків. Збудовані під замком підземелля майже міфічні, адже вони залишаються нерозвіданими. Замок споруджувався вісім років, змушуючи майстрів відбиватися від татар, які хотіли захопити Тернопіль у 1544 році. У 1548 році місто отримало обмежене магдебурзьке право, а у 1550 році – привілей для купців. Він був зруйнований під час війн і знову відбудований різними власниками протягом століть. У 1844 році цісар Фердинанд I надав місту статус королівського, після чого замок був реставрований. Під час Першої світової війни будівля зазнала значних пошкоджень, але була відновлена в 1920-ті роки за кошти поляків. Під час Другої світової війни замок знову був пошкоджений, але відновлений у 1950-х роках, там була відкрита спортивна школа з греко-римської боротьби. У 2009 році було запропоновано створити у замку музей історії міста. В планах було відновити інтер'єр замку та розмістити у ньому художній музей, картинну галерею, музей міста, виставку робіт Івана Марчука та зал для урочистих подій [52]. Також в 2017 р. був запропонований проект реконструкції, що включає зміну вигляду

замку та відновлення мурів. На даний момент у замку розміщується РК "Максим" [66].

Також, у тематичних екскурсіях можна відвідати Токівський замок, який був побудований на високому кам'яному острові в кінці XVI століття за кошти брацлавського воєводи Януша Збарзького. Замок мав форму неправильного трикутника з вежами на кожній вершині, і до фортеці можна було потрапити через підйомний міст, який охороняла ще одна вежа над воротами. Фортеця була спроектована для стримування набігів татар, які часто нападали на Речі Посполиту. На жаль, замок не встояв перед козацькими нападами, і був захоплений та розграбований в 1648 році. Турки зруйнували замок у Токах у 1675 році, але він повстав з руїн у першій половині XVIII століття та був у бойовій готовності до кінця цього століття. Однак коли замок втратив своє оборонне значення, його почали потроху руйнувати, а під час Першої світової війни його стали розбирати для будівництва дороги. Сьогодні збереглися лише п'ятикутна вежа та фрагменти муру. Існує легенда, що між замком та лісом у Яхнівцях простягається підземний хід, а фрагменти підземель можна побачити в різних частинах села Ожиговець [4].

Червоногородський замок, що розташований в глибокому каньйоні річки Джурин, вражає своєю красою та неповторністю. Він оточений складеними червоноколірними пісковиками, що створює враження магічного місця, що зачаровує дух. Замок, розташований на вершині високого пагорба, має вигляд казкової будівлі. Неподалік знаходиться водоспад висотою 16 метрів, який є найбільшим на Поділлі, а також печера "Джуринська" та печера пустельника у лісі в урочищі Пустельня, поруч із джерелом мінеральної води. Історія замку досить складна - спочатку він був зведений на початку XVII століття, потім зруйнований селянами в 1648 році і занепадав до перебудови у палац у 1820 році. За Першої світової війни палац зазнав серйозних пошкоджень, а під час обох світових воєн був зруйнований разом з парком. Сьогодні тут можна побачити руїни палацу та

костелу, насолодитися природою та зануритися у холодну воду Джуринського водоспаду [58].

Чортківський замок, розташований на Тернопільщині під горою Вигнанка, має незвичайне розташування, яке призвело до численних поразок у військових сутичках. Замок був побудований у 1610 році на місці попередніх дерев'яних укріплень і мав форму п'ятикутника з чотирма вежами та мурами заввишки від 6 до 12 метрів. Крім того, на периметрі замку були господарські та житлові приміщення, які також служили оборонними спорудами. Замок став місцем багатьох завоювань та руйнувань ворогами, зокрема турками та козаками. В 18 столітті замок втратив своє воєнне значення та використовувався як склади, в'язниця для польських повстанців та для потреб монастиря. У початку 20 століття замок був частково відновлений завдяки Подільському туристично-краєзнавчому товариству, але за часів радянської влади він був забутий та використовувався як заправна станція. З 2010 року замок є частиною Національного заповідника "Замки Тернопілля" [61]. У 2021 р. Чортківський замок увійшов до програми "Велика реставрація", що стало початком відновлення замку [62].

Ягільницький замок на Чортківщині – один із найцікавіших замків Поділля, який, хоча втратив своє первісне призначення, все ще приваблює туристів. Замок збудований з тесаного каменю та має трикутну форму в плані. З півночі його оберігало стрімке урвище над долиною річки Черкаски, а з півдня – два бастіони, глибокий рів та чотирикутна в'їзна брама, до якої вів підйомний міст. В замку були дерев'яні будинки для прислуги та господарських потреб та окрема кам'яниця для власників. Різні частини укріплень замку поєднували між собою довгі підземелля, де можна було переховатися в разі облоги. Замок змінив багатьох власників, але найяскравішим було панування князів Лянцкоронських. Пізніше замок був проданий австрійському уряду і перетворений на тютюновий завод та фабрику соди. У радянські часи там розташували тютюнову фабрику та

кінський завод. Сьогодні Ягільницька фортеця є однією з найкраще збережених пам'яток архітектури в Тернопільській області та належить приватному власнику [64].

Язловецький замок, розташований у селі Язловець, є важливим об'єктом для тематичних екскурсій. Комплекс оборонно-житлових споруд XIV-XVII століть у минулому вважався одним з найкращих та найважливіших фортифікаційних споруд Речі Посполитої в Україні. Замок був місцем проведення бенкетів та святкувань для знаті та королів, а його стіни ще й досі пам'ятають ці події. Фортеця зуміла встояти під натиском військ Богдана Хмельницького завдяки своєму сприятливому розташуванню та міцним стінам, які оточені звивистою річкою. Замок був володінням відомого польського магната, який пізніше пожертвував його під монастир та жіночу школу. У радянські часи стіни замку були використані для розміщення лікарні та санаторію. Нині з Верхнього замку збереглися замкові стіни без верхніх оборонних ярусів, частково збереглися оборонні мури Нижнього замку та надбрамна вежа, яка дійшла до рівня першого ярусу. Частина внутрішніх житлових приміщень збереглась на рівні першого ярусу, а частина - на рівні фундаментів. Найкраще зберігся палац, де зараз розміщені лікарня та жіночий монастир. р, поруч з яким знаходиться парк [65].

Янівський замок, що знаходиться в селі Долина Тернопільської області, є пам'яткою оборонної архітектури з XVII століття. Був зведений Яном Гольським, подільським воєводою, на крутому пагорбі між рукавами річки Серет. Основні конструкції замку складаються з мурування з пісковика і включають прямокутний корпус з 4 наріжними вежами та західну сторону з вежею-бастеєю для додаткової оборони. Крім того, на території замку знаходиться каплиця, яка відома під назвою костел Святої Трійці. Замок був зруйнований турками в 1675 році, і залишилися лише його руїни, такі як фрагменти фундаменту та стіни, вежа-бастея та в'їзна брама [14].

Замки Тернопільщини є важливим елементом історичної та культурної спадщини України, яка привертає увагу туристів та екскурсантів з усього світу. Вивчення, охорона, реставрація та використання цих оборонних споруд є не менш важливими для розвитку екскурсійної діяльності в області. Для досягнення цієї мети потрібне ефективне законодавство, збільшення залучення коштів, в тому числі іноземного капіталу, а також залучення туристичних підприємств та організацій для створення об'єктів туристичної інфраструктури. Розвиток екскурсійної діяльності в Тернопільській області є важливим чинником популяризації регіональної та вітчизняної історико-культурної спадщини, яка є найціннішим надбанням народу та найважливішою складовою історичної пам'яті української нації.

2.2.1. Замки Хмельниччини

Хмельниччина - земля багата на історичні та культурні пам'ятки, зокрема замки, які здавна слугували не лише для захисту міст та сіл, а й для розквіту торгівлі та розвитку культури. Замки Хмельниччини - це частинка національної спадщини, яка зберігається та примножується для наступних поколінь. Зараз в Хмельницькій області можна знайти 15 замкових комплексів, але лише менше половини з них використовуються як музеї та туристичні об'єкти (додаток Б.1). У цьому розділі ми розглянемо найбільш відомі замки Хмельниччини, їх історію, архітектуру та значення для розвитку туристичної інфраструктури регіону. Дізнаємося про стан замків сьогодні та можливі шляхи їх відновлення, збереження та використання у екскурсійній діяльності.

Місто Кам'янець-Подільський має довгу історію, починаючи ще з прадавніх часів, завдяки його унікальному положенню в каньйоні р. Смотрич. Кам'янець-Подільський замок був побудований литовськими князями Коріатовичами в кінці XIV століття на місці давньоруської дерев'яної оборонної фортеці X-XIII століття. У 15 столітті після приєднання до Речі Посполитої, Кам'янець-Подільський став важливим оборонним пунктом держави і на його місці була побудована кам'яна фортеця, яка пізніше потрапила під турецьке володіння в 1672 році і почала називатись "турецьким" замком. У кінці XVII століття Кам'янець-Подільський повернувся до Польщі, а пізніше потрапив до складу Російської імперії. У 1812 році фінансування фортеці було скасовано російським урядом, після чого замок став поступово руйнуватися. У 1850-х замок був перетворений на в'язницю, а в 1919-1920 роках тут розташовувалася столиця Української Народної Республіки. У 1977 році Кам'янець-Подільський став історико-архітектурним заповідником, а через 20 років отримав статус національного. Комплекс фортеці сьогодні включає Старий і Новий замки та замковий міст. Старий замок має дванадцять різних

за планом і конфігурацією веж, з'єднаних між собою високими мурами. Зараз фортеця є одним з претендентів до включення до списку пам'яток ЮНЕСКО від України та входить до 7 чудес України [26].

Меджибізька фортеця - це друга за популярністю фортеця на Хмельниччині, яку почали зводити в 1362 князі Коріатовичі. Вона розташована на пагорбі, утвореному річками Південний Буг і Бужок, що надає фортеці форму трикутника з кутовими вежами та могутніми стінами. Площа замкового подвір'я складає 0,75 га, довжина - 130 м, а найбільша ширина - до 85 м. Мури фортеці мають прямокутні стрільниці, що перекриті кам'яними плитами. У центрі подвір'я стоїть замковий костел св. Миколая, який зараз використовується як церква УПЦ КП.

У 1540 р. гетьман Микола Сенявський капітально відновив фортецю та влаштував у ній свою резиденцію. Він також побудував палац та створив нову систему укріплень, яка збереглася до наших днів. Наприкінці XVII ст. на фортецю зведено могутні кам'яні контрфорси. У 1672 р. Меджибіж, як і інші землі Поділля, потрапив під протекторат Туреччини на 27 років. Фортеця зазнавала руйнувань протягом століть, але була відновлена у 1990-х роках і стала популярним туристичним об'єктом. Меджибізька фортеця-музей відома своєю багатовіковою історією. У 1975 році вона отримала статус художнього музею, оскільки у північному корпусі відкрилася виставка живопису, скульптури і графіки. В 1982 році відкрили нову експозицію у чотирьох залах північно-західного корпусу, де репрезентовані кераміка, вишивка і ткацтво, одяг, а також іконопис. У 1985 році розпочали архітектурно-археологічні дослідження фортеці, які продовжувалися до 2001 року. В 2004 році на території замку розпочалися ремонтно-реставраційні роботи, а також було створено державний історико-культурний заповідник "Меджибіж". З 2004 року відбувається всеукраїнський історичний фестиваль "Стародавній Меджибіж", на якому реконструктори історичних подій з усієї України заповнюють замок героями Середньовіччя. В 2006 році відкрили шість відреставрованих залів

з новими виставками, які були приурочені до 35-річчя музею та до 860-річчя Меджибожа. На сьогоднішній день у Меджибізькій фортеці діють чотири музейні експозиції: етнографічна, історична, художня та присвячена пам'яті жертв Голодомору на Хмельниччині 1932-1933 рр. Вона входить до державного історико-культурного заповідника "Меджибіж" і вважається пам'яткою архітектури національного значення [31].

Замок князів Острозьких у місті Старокостянтиніві на Хмельниччині був зведений князем Костянтином Острозьким у кілька етапів протягом 1561-1571 рр. Ця резиденція була важливою частиною інфраструктури міста тогочасної України. Князь Костянтин Острозький збудував цю фортецю, щоб захистити свої кордони від кримських татар, які постійно нападали на його землі. У 60-х роках XVI ст. він отримав королівські грамоти, які дозволили йому збудувати нове місто - Костянтинів, яке отримало право на проведення ярмарків і торгівлю. Замок було збудовано разом з містом у короткий проміжок часу, що робить їх унікальними відносно інших волинських замків. У розпланувальній композиції споруди спостерігається алогічний підхід щодо розташування замкових будівель. Загальна площа території фортеці виявилася чи не найбільшою з-поміж усіх волинських замків. Замок складався з палацу з оборонною вежею, церквою Святої Трійці, в'їзної брами, дзвіниці та інших споруд. Його архітектурний стиль був виглядом видовженого трикутника, одна сторона якого межувала з територією міста, а дві інші омивалися водою. Замок мав житлові приміщення з побутовими та житловими функціями, пороховий льох та житлові кімнати. На теренах замкового комплексу були кам'яні будівлі з бійницями та амбраурами, що свідчило про потужність укріплень. У північному мурі був арковий отвір для пристані човнів, а в'їзна брама виконувала роль контрольно-пропускового і оборонного посту. Збереглася тільки Наріжна башта, яка вважається головним композиційним акцентом укріплення на південному заході.

Замок князів Острозьких у м. Старокостянтинів складався з 12 будівель та залишався неприступним для кримських татар аж до 1648 року, коли його взяли приступом війська гетьмана Богдана Хмельницького під час національно-визвольної війни. Замок перебував у володінні різних гетьманів, у тому числі у Петра Дорошенка, і був реконструйований наприкінці XVII століття. Після того, як замок перейшов до князів Сангушків, він залишився без мешканців. Приміщення фортеці використовувалися на початку XX століття як урядові установи та поліцейна зала. У 1929 році було створено Державний історико-культурний заповідник на базі замку князів Острозьких, а приміщення замкового палацу було перетворено на музей. В даний час, замок князів Острозьких у Старокостянтиніві Хмельницької області є національно значущою пам'яткою архітектури та функціонує як музей [18].

У 1362 році на території Летичева, що належала Литовському князівству, був побудований дерев'яний замок з валом і ровом наповненим водою. У 1434 році землі стали володінням Польщі, і замок часто ставив мішення нападів татар і турків у 15-16 століттях, але в 1579 році, за вказівкою польського короля, Ян Потоцький почав його перебудову на кам'яний замок, який ставиться з найкращих фортець. в цьому регіоні після завершення будівництва у 1598 році. На території замку на початку 17 століття почали будувати монастир, який зводили на місці колишнього дерев'яного костелу. Будівництво закінчили в 1638 році. У монастирі встановлено великий орган і папа Римський Климент подарував ікону Богородиці, визнану чудотворною та короновану в 1778 році. У 1793 році територія була приєднана до Російської імперії, і через те, що монастир був католицьким, його закрили. У місті були повстання в 1830-их роках, очолювані Устимом Кармалюком, який був похований біля мурівського замку. Під час окупації Летичева німецькими військами в липні 1941 року на території замку було встановлено концентраційний табір, у якому загинуло понад 7200 полонених. Місто було визволено радянською армією

в березні 1944 року, і на пам'яті про це тут встановлена пам'ятна таблиця. Під час радянської епохи, замок використовувався як склад. Під час Незалежності України храм і монастир були відкриті для відвідувачів, а наразі проводяться реставраційні роботи на цих історичних спорудах.

Летичівський замок раніше був оточений кам'яними стінами, які мали круглі вежі в кутах та чотирикутну біля в'їзду. Замок був великою фортецею, оточеною ставками та річкою з греблею. Нажаль, зараз збереглися лише стіни та башта. На території замку знаходиться Домініканський чоловічий монастир та костел Успіння Богородиці [30].

Замок у Сатанові є ще одною визначною пам'яткою та однією з найдавніших фортифікаційних споруд регіону. У 1431 році подільський воєвода Петро Одровонж взявся зводити кам'яний замок на берегах Збруча для захисту населення від частих набігів татар. Замок мав площу 1,5 гектара та добре охоронявся подвійними, зовнішніми і внутрішніми, стінами, висота мурів декуди доходила до 10 метрів. У 17 столітті замок став власністю роду Синявських, які перебудували його, зміцнили і надали форми п'ятикутника. У 1899 столітті замок вже був частково зруйнований, і на його території збудували цукроварню, яку закрили в 2002 році. Радянська влада у 1924 році вирішила знести Сатанівську фортецю, але врятував її Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, який наказав провести реставрацію фортеці та виділив на це кошти - 5 тисяч карбованців. Незважаючи на це, ремонтні роботи так і не розпочалися з невідомих причин, і стан замку продовжив погіршуватися. Замок у Сатанові є важливим історичним об'єктом, який має потенціал для реставрації та відродження [45].

Цікавим екскурсійним об'єктом є Отроківський замок. У XVIII столітті граф Ігнатій Сцибор Мархоцький побудував свою резиденцію, використавши залишки стін та вежі Остроковського замку, що існував у XII-XIV століттях. Поруч зі замком був великий ландшафтний парк, який також був заснований за його кошти. На території парку знаходився панський будинок, резиденція Сцибора, де була чудова бібліотека з великою

кількістю стародруків та рукописів. На додаток до замку, тут було зведено також форум, тріумфальну арку, нижню та верхню гроти. Пізніший власник Замку, Стадницький, утримував тут стадо расових коней. Протягом радянських часів у будівлі замку була розміщена школа та господарські склади [32]. На сьогоднішній день територія, де розташований замок, перебуває у приватній власності і там облаштовано готель [44].

Сутковецький замок, зведений у першій половині XV ст. за сприяння Федора Сутківецького. Замок розташований на березі річки Ушиця на подовженому пологому мисі. Згідно з історичними даними, ще у XIV ст. на замковому пагорбі існувало мисове городище, яке було укріплене оборонним кам'яним муром. Саме у північно-західному напрямку від городища розпочали будувати регулярний баштовий замок, який був одним із опорних пунктів південної оборонної лінії. У 1567 р. замок було практично знищено татарами, а в 1623 р. його відновили. З тих пір замок зазнавав змін, від ремонту мурів до знищення окремих частин. Від кінця XVII ст. фортеця стала житловою резиденцією роду Грабянок і почала руйнуватися. У XIX ст. більшу частину фортеці розібрали на будівельний матеріал. Східна вежа, єдина, яка збереглася до сьогодні, має фрагменти оборонного муру та частину муру біля північної вежі. Незважаючи на це, колишня оборонна споруда є прикладом ранніх регулярних замків і віднесена до пам'яток архітектури національного значення. Подібний стан збереження є типовим для більшої частини замків Хмельниччини, таких як Зіньківський, Панівецький, Жванецький, Новозаславський, Старозаславський Рихтівський, Чернокозинський замки та Полонська фортеця [19].

Таким чином, можна зробити висновок, що замки регіону мають великий потенціал для розвитку туризму. Вони приваблюють туристів з усього світу своєю багатою історією, красивою архітектурою та пейзажами. Незважаючи на те, що багато замків зазнали руйнування або збереглися лише фрагментарно, вони все ще залишаються пам'ятками культурної

спадщини національного значення. Замки Хмельниччини пропонують багато різноманітних можливостей для туристів - від екскурсій і піших прогулянок до різноманітних заходів та фестивалів. Будь-який замок Хмельниччини має свої унікальні риси та можливості для туристів, що може привернути різні категорії відвідувачів. Незважаючи на те, що деякі замки наразі перебувають у поганому стані та потребують ремонту, розвиток туризму може стати важливим інструментом для їх збереження та відновлення.

2.2.1. Замки Вінниччини

Вінницька область - це мальовничий куточок України, що славиться своєю багатю історією та культурними пам'ятками. Один з найбільш цікавих об'єктів на території області - це замки, які були зведені в різні історичні епохи (додаток В.1). На Вінниччині можна зустріти замки різної архітектурної форми та періоду, що є свідченням того, що ця земля мала великий стратегічний та культурний значення у різні часи. У даному розділі ми розглянемо найбільш відомі та туристично привабливі замки Вінниччини, їх історію, архітектуру та їх сучасний стан.

Бушанський замок, збудований у XVI столітті для польського гетьмана Яна Замойського, був фортецею з глибоким ровом і високим валом, що захищав її від численних набігів татар. У 1654 році замок відвоювали у козаків польські війська після героїчної визвольної битви, коли його обороною керувала вдова одного із сотників, що підпалила порохові запаси і підірвала фортецю разом із противником. Від замку залишилася лише одна вежа, яку переробили під дзвіницю для Михайлівського храму, а церкву, зведену на місці фортеці, згодом знищила радянська влада. Сьогодні від легендарного замку залишилися лише руїни фортеці, погребів і кількох підземних проходів, які доступні для відвідування туристів. На верхньому ярусі уцілілої вежі розташований музей оборони села, а на місці колишнього городища – поховання козаків. Замок є історико-культурним комплексом з 2000-го року [6].

Замок Чурилівців, колишньої знатної подільської родини, розташований у селищі, яке з часом змінювало назви з Чуриловців на Курилівці, а потім на Муровані Куриловці. Замок мав кілька власників у минулому, включаючи родини Коссаковських та Потоцьких. Після третього поділу Речі Посполитої, замок було конфісковано російським урядом та передано родині Комарів. Станіслав Комар збудувавши новий палац на фундаменті старого замку, зробив його своєю резиденцією в 1805 році.

Зберігся лише кам'яний ескарп бастионного замку, а також підземні склепінчасті каземати з північного, східного та південного боків [20]. Садиба була використовувана як прикордонна військова частина у 1917 році, а пізніше стала дитячим інтернатом у 1939 році. З 1958 року садиба перетворилася на школу-інтернат, яка отримала статус санаторно-курортної для дітей із серцево-судинними захворюваннями в 1968 році. Сьогодні садиба є пам'яткою архітектури і містобудування національного значення [63].

У XV столітті на території сучасного села Іванов було побудовано фортецю Янов, під керівництвом князя Збараського. У наступному столітті фортецю переобладнали в бастион з квадратною формою та вежами в кутах. Фортецю оточував глибокий рів, заповнений водою. У XVIII ст. потреба в захисній споруді зникла, і новий власник магнат Холоневський побудував на його місці палац, використовуючи стіни та башти старої фортеці для міцності. У 1781 році палац відвідав король Речі Посполитої. У 19 столітті палац пройшов реконструкцію [34]. Після встановлення радянської влади у 1920 році замок було передано заготконторі, але через три роки він став дитячою колонією Макаренка. Перед другою світовою війною на базі колонії було створено дитячий будинок, де жили діти-сироти та репресованих батьків. У 1963 році дитячий будинок перетворився на школу-інтернат, яка існує досі. Сьогодні в іванівському інтернаті живуть та навчаються майже 120 дітей [25].

У П'ятничанах у XVIII ст. суддею земським Міхалом Грохольським та його старшим сином Марціном був заснований замок-палац. Будівля була призначена для захисту, замок мав рів та вал, а на підході до нього були ворота з двома будинками. Пізніше, коли власниками були Міхал Грохольський та його дружина Марія Сліжньовна, замок-палац був перебудований та оздоблений, і називався "П'ятничанський замок". У замку були кімнати з різноманітними декораціями, каплиця, велика бібліотека та колекція зброї. На території була стайня для расових коней та колекція

старих карет. Парк займав 8 га та містив оранжерею та звіринець. Замок-палац мав каналізаційну систему та кілька лазень. 1918 року палац був спалений, але пізніше відновлений. Сьогодні на його території розміщується Вінницький обласний клінічний високоспеціалізований ендокринологічний центр, в палаці адміністративна будівля, а в будинку на основі фортеці тепер кафе «Княжий град» [21].

Староприлуцький замок, заснований Янушем Збараським, відомий згадками з 1594 року. Замок був посилений баштами та ровами, а його земляні вали були дуже міцними. У XVIII столітті на місці замку було збудовано Староприлуцький палац, який заснував Олександр Борецький. Він також створив парк, каплицю та конюшню для своїх порозистих коней. У XIX столітті палац перейшов у власність Чеслава Здиховського, який провів перебудову. Останнім власником був Сергій Мерінг, який відреставрував палац. Сьогодні в колишньому палаці розташована Староприлуцька загальноосвітня школа-інтернат [49].

Хмільник - стародавнє місто, яке згадується ще в 1362 році в писемних документах. У XV столітті тут було побудовано дерев'яний замок на пагорбі над річкою Південний Буг, який потім був замінений на мурований замок в 1500 році. У 1534 році замок значно укріпив коронний гетьман Польщі Ян Тарновський, а місто оточили мурами. Зараз від замку залишилась лише одна вежа, яка була використана як мечеть під час турецького панування на Поділлі. Вона була частково реставрована в радянський період та зараз є краєзнавчим музеєм. Поряд із замковою вежею знаходиться палац Ксідо, який був зведений на початку XX століття. Разом з мурованим містком через Буг, вони утворюють цікавий архітектурний ансамбль [57].

Черленківський замок – історична споруда, розташована на території Вінницької області. Деякі історики датують його появу Черленкова XIII століттям, а замку – часом хазяйнування князів Коріятовичів на Поділлі. У 1448 році поселення отримало Магдебурзьке право, а в 1624 році замок був зруйнований кримськими татарами. Проте його відбудували, і неподалік

з'явилося Селище, де протягом деякого часу перебували монахи-домініканці. Замок перейшов у власність Станіслава Щенювського, який відремонтував його, тримав у фортеці гарнізон. Фортеця була знищена російською армією в 1768 році, і Онуфрій Щенювський не відновлював її, зробивши родову усипальницю в одній з башт. Пізніше на території було зведено неоготичний палац, який було знищено на початку ХХ століття радянською владою, а також родову усипальницю, розміщену в замковій башті. У 2007 році замок досліджували київські археологи. Виявлено трипільські статуетки та середньовічну кераміку, а також фундаменти зруйнованої башти. Наразі підприємець з Вінниці Володимир Скоморовський відновлює замок з метою створення музейно-туристичного комплексу [59].

Замки Вінниччини є важливим культурним та історичним спадком, що відображає різноманітні етапи розвитку регіону. Кожен замок має свою унікальну історію та архітектуру, що привертає увагу туристів та дослідників. Більшість замків Вінниччини знаходяться в руїнах або перетворені в палаци, але все ще є популярними туристичними об'єктами. Реставрація замків є важливою задачею для збереження культурної спадщини регіону. Відвідування замків Вінниччини дає можливість зануритися в історію та культуру цього регіону, а також насолодитися чудовими краєвидами та архітектурними шедеврами.

2.3. Регіональний порівняльний аналіз ресурсної бази замкового туризму

Поділля

На території Поділля можна знайти велику кількість культурно-історичних пам'яток, які збереглися до нашого часу. Найбільша кількість пам'яток розташована в західній частині регіону, але можна знайти цікаві об'єкти і в центральній та східній частині. Загалом на території Поділля знаходиться 46 пам'яток археології, історії та монументального мистецтва, 2000 пам'яток архітектури та сім історико-культурних заповідників [41].

Області Поділля мають високу позицію у рейтингу областей України з огляду на їх історико-архітектурний потенціал. За кількістю пам'яток, Хмельницька область займає четверте місце в країні (6% від загальної кількості), Тернопільська - сьоме місце (4,54% від загальної кількості), а Вінницька - восьме місце (4,52% від загальної кількості). Хронологічний діапазон пам'яток охоплює сім століть, з XIV по XX століття. Це дає можливість побачити різні стилі та періоди у розвитку архітектури та мистецтва на території Поділля [41].

Найбільша кількість історико-культурних пам'яток Поділля зосереджена на території Тернопільської області, яка займає високі позиції у рейтингу областей щодо історико-архітектурного потенціалу України. Зокрема, на Тернопільщині можна знайти 35% замків розташованих у Західній Україні, а саме 34 оборонні споруди, з яких найкраще зберігся палацово-замковий комплекс у м. Збаражі, Тернопільський замок та Вишнівецький замковий палац. Крім того, на Тернопільщині найбільше замків переоблананих в музеї.

Хмельницька область також має значну кількість історико-культурних пам'яток та налічує близько 15 замків, з них найбільший туристичний потенціал мають Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», Меджибізька фортеця, Летичівський, Сатанівський та Сутківський замки. Також на Хмельниччині найбільша

кількість збережених оборонних культових споруд, таких як церкви, костели та синагоги.

Найменше збережених замків на Вінниччині, серед них користуються популярністю в туристів Бушанський історико-культурний комплекс, Замок Чурилів, Староприлуцький та Хмільницький замки. Також на Вінниччині в XVIII ст багато замків було перебудовано в палаци, які збереглись до нашого часу, що не так часто зустрічається в інших областях регіону. Крім того особливістю Вінниччини є часте використання таких замків-палаців як адміністративних будівель та навчальних закладів (особливо часто можна спостерігати школи-інтернати в будівлях палаців).

Період будівництва замків на Поділлі був найбільш інтенсивним в XVI - початку XVII ст. Замки на Тернопільщині та Хмельниччині були зведені з використанням кам'яного та цегляного будівництва в XV-XVI ст., в той час як на Вінниччині вони з'явилися лише до кінця XVI ст. Це пояснюється основною метою створення замків регіону - захистом від татар. Відносно невеликі укріплення впоралися з цією метою, тому будівництво великих, добре укріплених замків з використанням передових здобутків фортифікації не було частим явищем [40].

Класифікація замків регіону з точки зору їх взаємозв'язку з ландшафтом та забудовою:

- 1) Замки в системі населених пунктів: Кам'янець-Подільська фортеця, Тернопільський, Залозецький, Збаразький, Барський, Старокостянтинівський, Скалатський, Теремовлянський, Янівський (Долинський) замки.
- 2) Замки на окраїнах населених пунктів: Замок у селі Висічка, Іванівський, Жванецький, Сатанівський, Бережанський, Яблунівка, Кременецький, Старозаславський, Новозаславський, Рихтівський, Золотопотіцький, Микулинецький, Скала-Подільський, Озаринецький, Меджибізький, Підзамоцький, Чортківський замки.

- 3) Замки за межами населених пунктів: Зіньківський, Сутківський, Чернокозинський, Бучацький, Сидорівський замок, Кудринецький замок [50].

Розглянувши історико-архітектурний розвиток Подільської землі, зазначимо, що з розбудовою фортифікаційних споруд на даній території було розпочато із утвердження місця будівництва, а саме, височини [51]. В результаті аналізу оборонних споруд Поділля можна відзначити також відмінності в локації, замки Західного Поділля переважно будували на пагорбі або горі, а Східного часто на рівнинній території зважаючи на особливості ландшафтів.

На основі проведеного комплексного аналізу потенціалу замків та історичних пам'яток Поділля як об'єктів туристичного користування можна зробити висновок, що ресурсна база замкового туризму Поділля має значний потенціал для розвитку туризму в регіоні. Регіон має значну кількість історичних пам'яток, серед яких замки, палаци та фортеці, які привертають туристів з усього світу.

Висновки до розділу 2

Історія фортифікаційного будівництва на Поділлі тісно пов'язана з політичною історією краю, яка була досить складною з середини XIII століття після монгольської навали і цілком залежала від колонізаційних процесів, що відбувалися в Україні, та протистояння Польщі, Литви та татар за подільські землі, враховуючи те, що ця територія розташована на важливому міжконтинентальному торговому шляху зі Сходу на Захід і відіграла значну роль у розвитку середньовічної транзитної та місцевої торгівлі.

Зокрема, виявлено, що кожна область має свої унікальні замки, які відрізняються за своєю історією, архітектурою та станом збереженості. Так, Тернопільська область відзначається найбільшою кількістю замків, а Хмельниччина, зокрема місто Кам'янець-Подільський, привертає найбільшу кількість туристів внутрішніх та іноземних туристів, в свою чергу Вінницька область славиться своїми палацами.

Аналіз показав, що на Поділлі знаходиться значна кількість замків, палаців та фортець, які можуть стати центром туристичного потоку. Проте, було виявлено, що більшість замків у регіоні потребують реставрації та реконструкції, щоб вони могли бути використані для туристичних цілей.

РОЗДІЛ 3. РОЗВИНОК ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ НА ПОДІЛЛІ ЗА ЧАС НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

3.1. Динаміка розвитку туризму на Поділлі за час незалежності України

Після отримання незалежності, Україна почала активно розвивати туризм та сферу гостинності, що дало імпульс для розвитку різноманітних туристичних напрямків. Замковий туризм є одним з найцікавіших та найбільш перспективних напрямків туризму, що має значний потенціал для розвитку в Україні. Поділля, зі своєю багатою історією та культурними пам'ятками, включаючи замки, має великий потенціал для розвитку замкового туризму.

Згідно з даними Головного управління статистики у Хмельницькій області, рух туристичних потоків за останні 20 років мав відмітну негативну тенденцію. Зауважувалося зростання до 2008 року, але після цього спостерігався спад, особливо з 2011 року. Хоча у 2015-2019 роках було покращення цих показників, але все ж таки абсолютний максимум був досягнутий у 2008 році (таблиця 3.1) [8,9,10].

Таблиця 3.1.
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами на Поділлі

Рік	Чисельність туристів обслугованих суб'єктами туристичної діяльності – усього	Із загальної чисельності туристів		
		Іноземні туристи	Туристи громадяни України, які виїжджали за кордон	Внутрішні туристи
2000	118557	3757	15396	99404
2001	89448	3247	16527	69674
2002	101152	4196	13545	83411
2003	127210	7093	15017	105100
2004	109424	3952	14117	91355
2005	106918	4423	18834	83661
2006	115576	3779	25003	86794
2007	137729	3605	33624	100467
2008	151583	5073	34861	111649

Продовження таблиці 3.1.

2009	121399	3612	29154	88633
2010	118285	2910	32815	82560
2011	71759	17	31734	40008
2012	70635	56	39509	31070
2013	67498	39	44203	23256
2014	48837	-	31617	17220
2015	54832	97	33777	20958
2016	54906	-	37309	17597
2017	75021	30	52619	22372
2018	81019	3	57021	23995
2019	104002	8	77293	26701
2020	45742	-	36975	8767
Усього	1971532	45897	690950	1234652

Зменшення туристичних потоків у 2012-2014 роках пов'язане зі складною ситуацією в країні в той період, зокрема з глобальною фінансовою кризою 2008-2009 років, а також анексією Криму Російською Федерацією та проведенням антитерористичної операції на сході України, що негативно вплинуло на розвиток туристичної галузі у регіоні. Кількість обслужених туристів суб'єктами туристичної діяльності скоротилась на 26%, кількість іноземних туристів скоротилась вдвічі, кількість українців, які подорожували за кордон, зменшилась на 34%, а внутрішній туристичний потік скоротився на 25% в порівнянні з попереднім роком.

Покращення показників спостерігалось до 2019 року, коли було встановлено новий рекорд і послугами суб'єктів туристичної діяльності на Поділлі скористалися 104 тис. осіб (таблиця 3.1). В 2019 році близько 26701 жителів Поділля здійснили поїздки в межах країни. Однак, події 2020 року, зокрема пандемія COVID-19, знову призупинили розвиток туризму. У 2020 році можна помітити значне зменшення кількості туристів, обслужених суб'єктами туристичної діяльності, до 45742 осіб. Туристичний потік в 2020 році впав на 72% і відкинув галузь на рівень 1990-х років (таблиця 3.1).

Кількість іноземних туристів, які відвідали Україну 2021 році, збільшилася на 26% і склала 4,27 млн осіб. Найбільший приріст туристів відбувся з Саудівської Аравії, кількість відвідувачів зросла у 103 рази [38].

Але з початком війни в 2022 році туристична галузь потрапила в найгіршу ситуацію за всю історію розвитку українського туризму.

Кількість осіб, що перебували у колективних засобах розміщування на Поділлі була найбільшою в 2012-2017, найвищий показник – 533 тис. осіб за 2016 рік., з яких 498 тис. були внутрішніми туристами і 34 тис. іноземцями (таблиця 3.2). Значне скорочення кількості туристів, які проживали в КЗР (майже в 3 рази порівняно з 2019 роком) спостерігається в 2020 році. Темпи зростання були негативними і становили 59% (рис. 3.1). Частка Поділля по Україні за кількістю резидентів, що перебували у КЗР за останнє десятиліття в середньому становила лише 6,9%, а за кількістю іноземців ще менша – всього 2,5% [54].

Таблиця 3.2.

Кількість осіб, що перебували у колективних засобах розміщування

Рік	Усього осіб	З них:			
		Іноземці		Резиденти	
		осіб	Частка по Україні (%)	осіб	Частка по Україні (%)
2009	176 909	13 699	1,73	163 210	5,78
2010	227 008	15 606	1,57	211 402	6,91
2011	384 380	27 133	1,9	357 247	5,96
2012	478 200	35 089	2,26	443 111	7
2013	479 036	34 692	2,09	444 344	6,69
2014	433 495	13 392	2,43	420 103	8,62
2015	434 995	16 044	2,41	418 951	8,2
2016	533 133	34 540	3,99	498 593	8,78
2017	470 208	36 654	3,93	433 554	7,56
2018	244 376	21 617	2,7	222 759	5,53
2019	248 596	26 271	3,23	222 325	5,87
2020	88 699	4 870	2,23	83 829	4,19

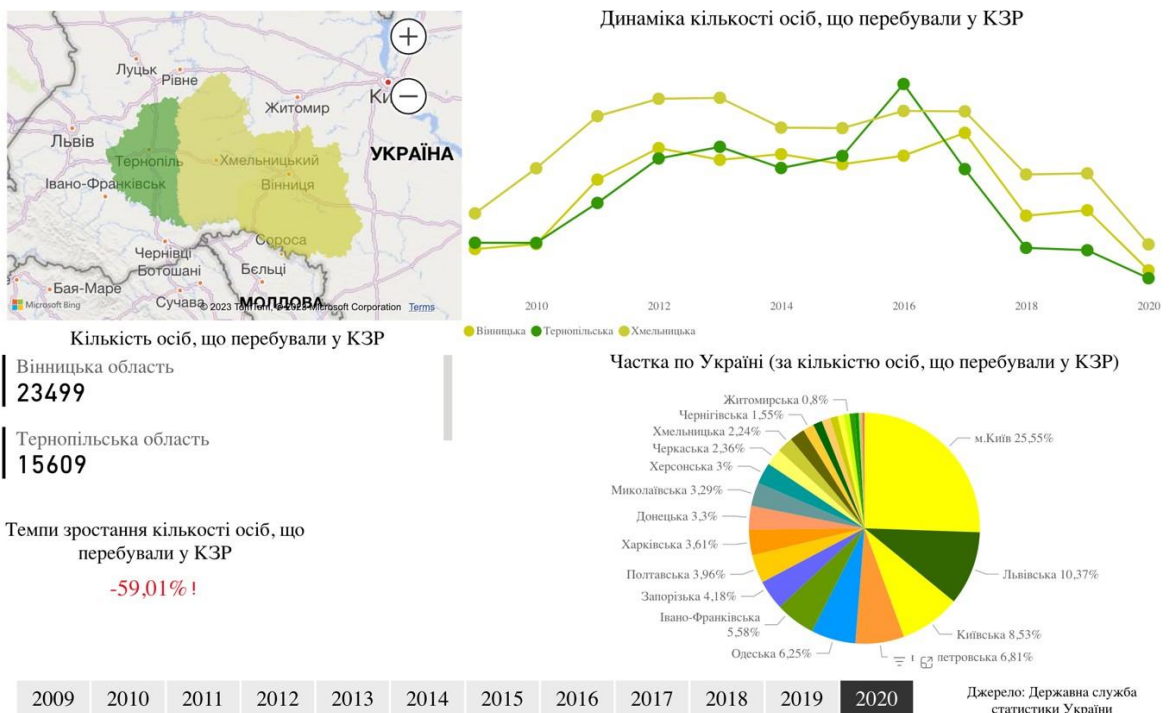

Рис. 3.1. Колективні засоби розміщення

Рекордна кількість фактично проведених ліжко-днів у колективних засобах розміщування Поділля була досягнута в 2011-2014 роках, коли відвідувачі провели в середньому більше 2 млн ночей в КЗР. В 2018-2019 роках ця цифра майже в 4 рази була менша, що пов'язано з рекордно низькою кількістю внутрішніх туристів в регіоні (таблиця 3.3) [54].

Таблиця 3.3.

Кількість фактично проведених ліжко-днів у колективних засобах розміщування (ліжко-дні)

Рік	Усього	З них:	
		Іноземцями	Резидентами
2009	430 358	27 648	402 710
2010	530 974	29 206	501 768
2011	2 649 158	139 434	2 509 724
2012	2 305 163	121 445	2 183 718
2013	2 374 351	102 720	2 271 631
2014	2 290 644	33 635	2 257 009
2015	1 846 819	42 058	1 804 761

Продовження таблиці 3.1.

2016	1 857 223	67 827	1 789 396
2017	1 792 502	77 969	1 714 533
2018	495 167	39 244	455 923
2019	494 779	42 832	451 947

Середня тривалість перебування у колективних засобах розміщування на Поділлі становить 11,9 діб за останнє десятиліття. При цьому найвищий показник був в 2011 році – 20,9 діб, а найменший в 2019 році – 5,9 діб (рис. 3.2., таблиця 3.4) [54].

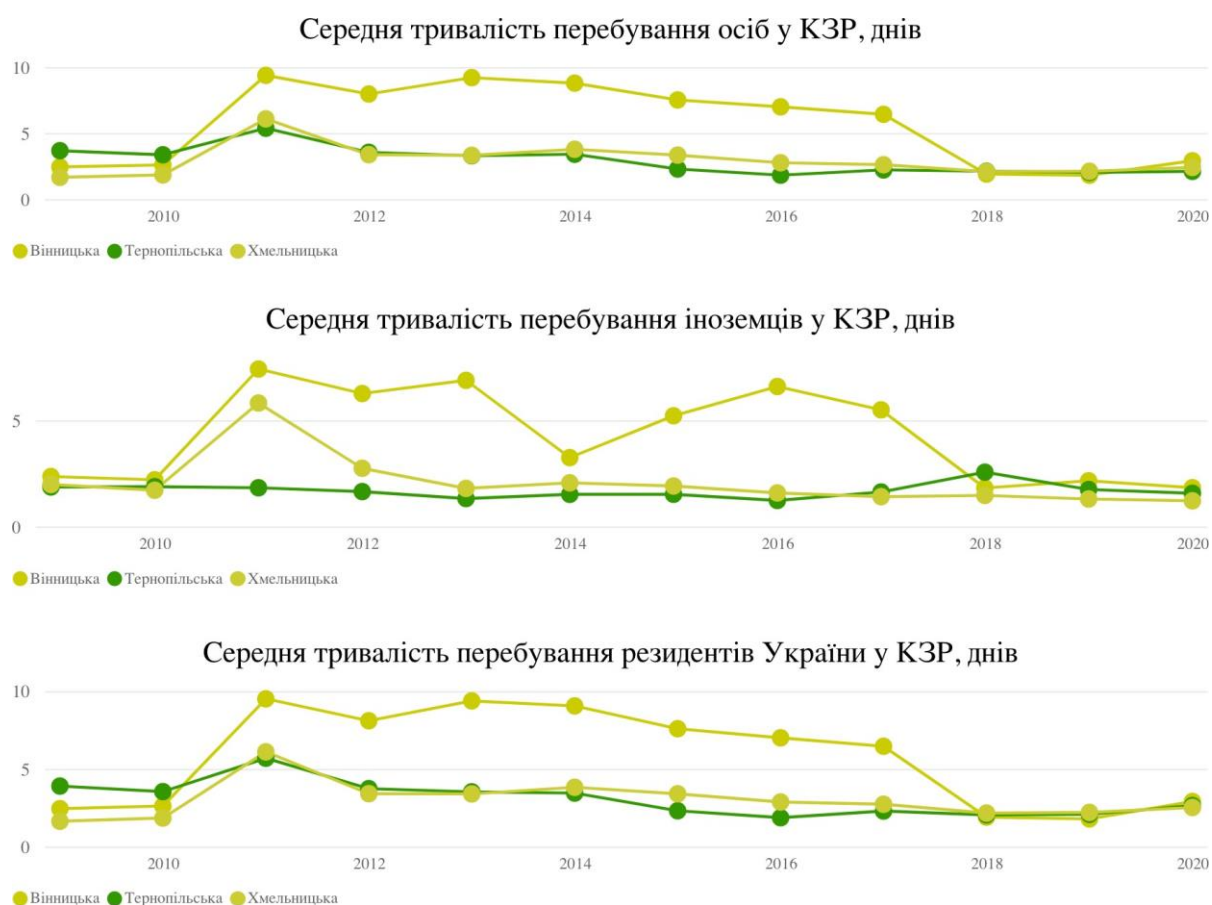

Рис. 3.2. Середня тривалість перебування у колективних засобах розміщування

Таблиця 3.4.

Середня тривалість перебування у колективних засобах
розміщування (діб)

Рік	Усього	З них:	
		Іноземцями	Резидентами
2009	7,7	6,3	7,9
2010	7,8	5,8	7,9
2011	20,9	15	21,3
2012	14,9	10,6	15,2
2013	15,8	10	16,3
2014	16	6,8	16,2
2015	13,1	8,6	13,3
2016	11,6	9,4	11,8
2017	11,2	8,5	11,5
2018	6,1	5,9	6,1
2019	5,9	5,2	6,1

Кількість суб'єктів туристичної діяльності на Поділлі на відміну від інших показників росте, особливо позитивною є тенденція росту кількості фізичних осіб-підприємців в регіоні. В 2017 році їх кількість була 134, 2018 – 169, 2019 – 200 (табл. 3.5., рис. 3.3) [54].

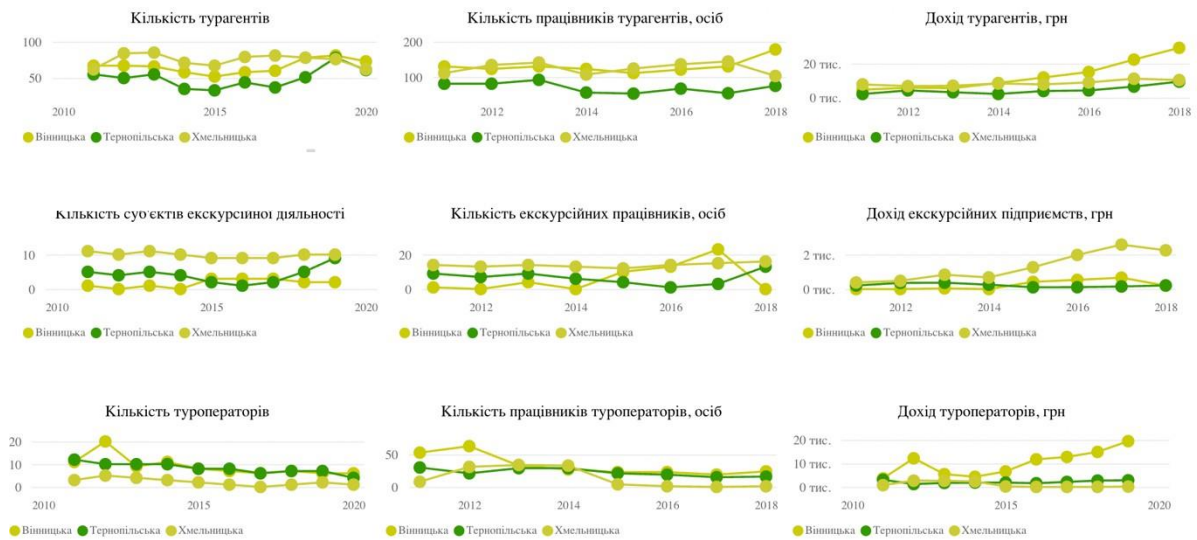

Рис. 3.3. Кількість суб'єктів туристичної діяльності на Поділлі

Таблиця 3.5

Кількість суб'єктів туристичної діяльності на Поділлі (одиниць)

Рік	Юридичні особи				Фізичні особи-підприємці		
	Усього	У тому числі			Усього	У тому числі	
		Туроператори	Турагенти	Суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність		Турагенти	Суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність
2017	70	12	50	8	134	128	6
2018	70	15	48	7	169	159	10
2019	71	15	47	9	200	188	12

3.2. Структура замкового туризму Поділля

Статистика свідчить, що інтерес іноземних туристів до України та Поділля в тому числі зростав до 2020 року. Уже в 2016 році Україна потрапила до 30-ки найпривабливіших країн для іноземних туристів, посівши 27 позицію та обійшовши такі країни, як Ірландія, Швейцарія, Сінгапур та багато інших (рис. 3.4). Згодом, в 2017 році, за даними Світового банку, Україна піднялась на 25 позицію. У 2018 році цю позицію, за попередніми оцінками, зберегла [11].

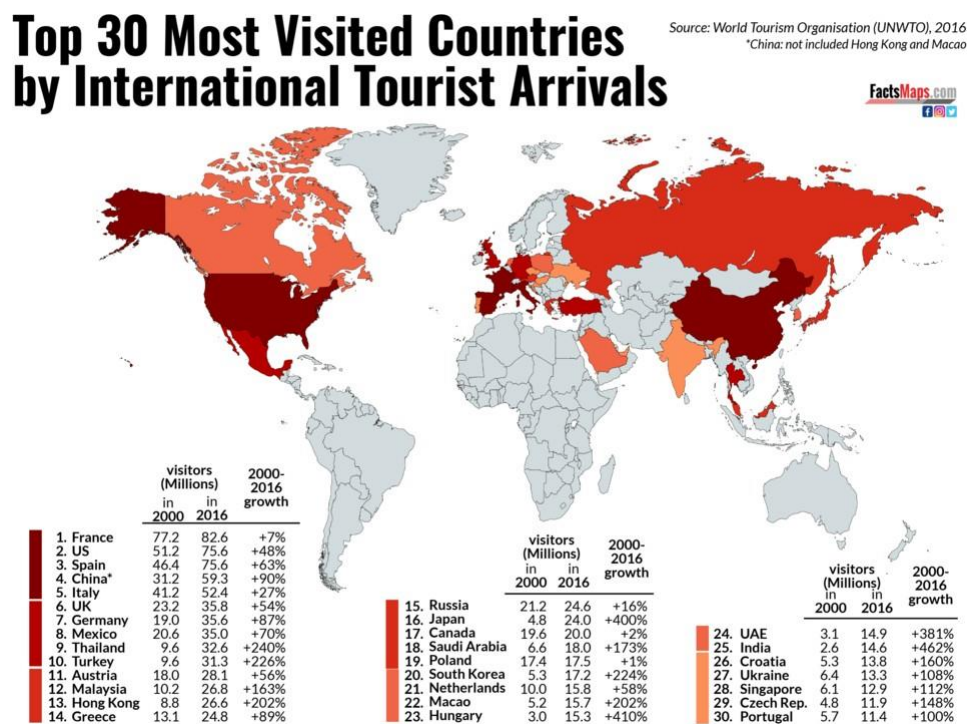

Рис. 3.4. Топ-30 найпривабливіших країн для іноземних туристів

За період з 1995 року по 2020 рік в середньому 97% іноземних туристів прибули з Європи, лише 3% припадає на решту світу (рис. 3.5). Відчутно це співвідношення змінилось в 2021, коли відсоток туристів з Європи становив 91, а з інших регіонів 9% [2].

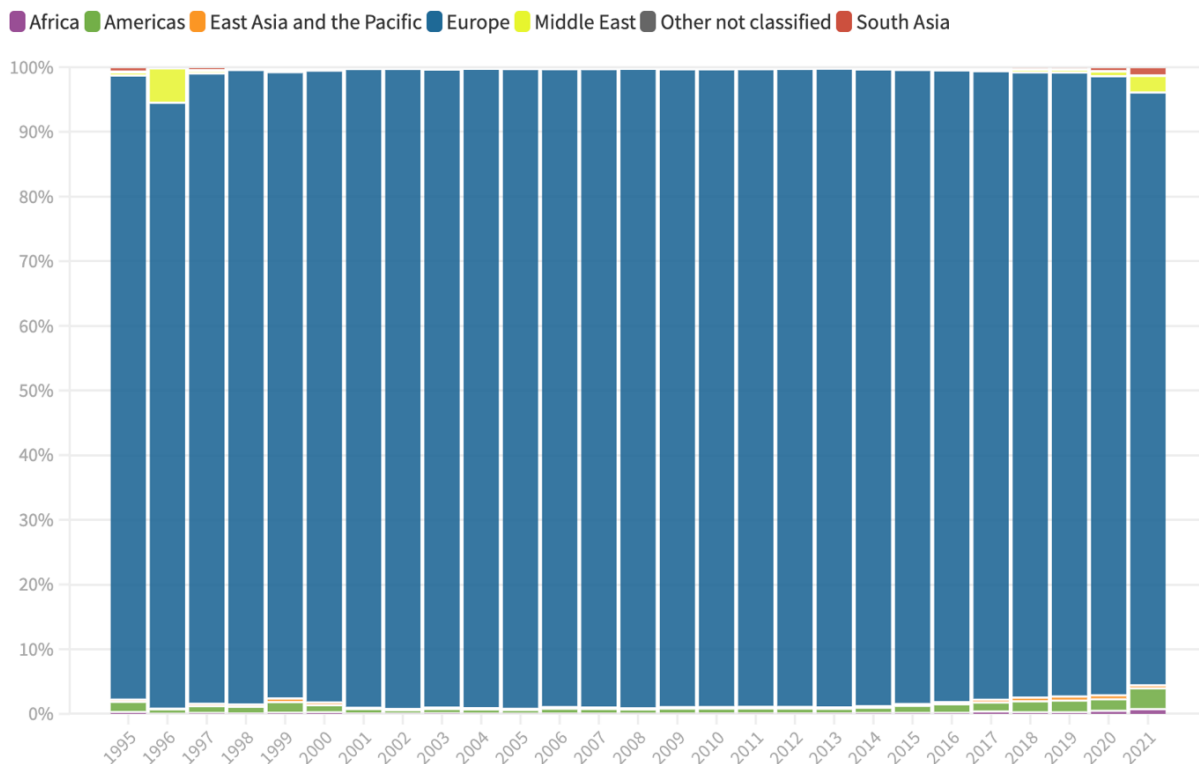

Рис. 3.5. Прибуття до України за регіоном походження

В 2019 році Україну відвідали 13,7 мільйонів осіб (рис.3.6) . З них 4,2 млн осіб були з Молдови, 2,7 млн - з Білорусі, 1,4 млн – з РФ, 1,1 млн – з Польщі, 820 тис. – з Угорщини, 750 тис. – з Румунії, які є прикордонними країнами та лідерами за кількістю відвідувань України. Також подорожі в Україну були популярними і в більш віддалених країнах, таких як Туреччина (306 тис. осіб), Ізраїль (295 тис.), Німеччина (270 тис.), Словаччина (269 тис.), США (188 тис.), Велика Британія (129 тис.)[53].

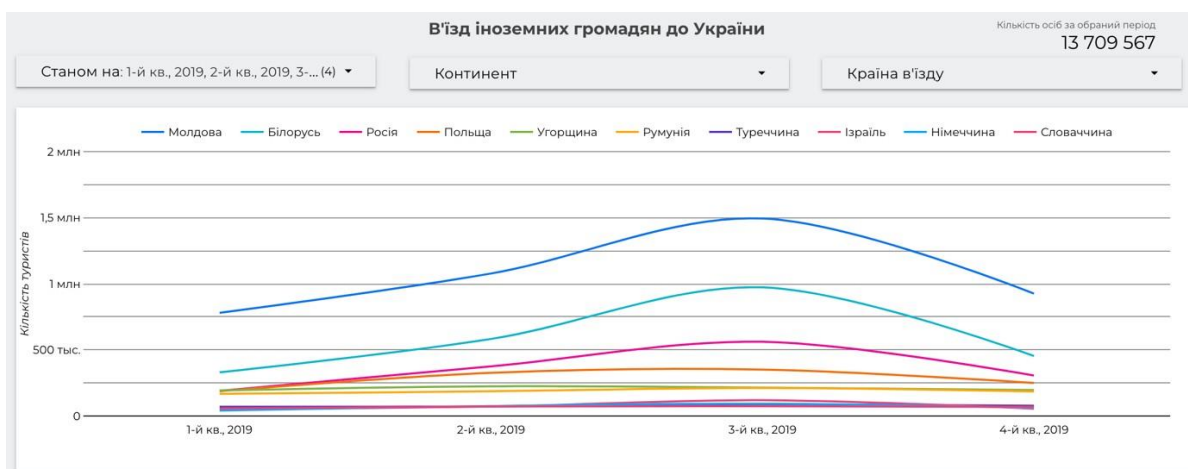

Рис. 3.6. В'їзд іноземних громадян до України в 2019 році

В 2020 році кількість іноземних відвідувачів зменшилась до 3,37 мільйонів осіб (рис. 3.7)[53].

Рис. 3.7. В'їзд іноземних громадян до України в 2020 році

Ситуація трохи покращилась в 2021 році, коли в Україну прибуло 4,7 млн іноземних туристів (рис. 3.8)[53].

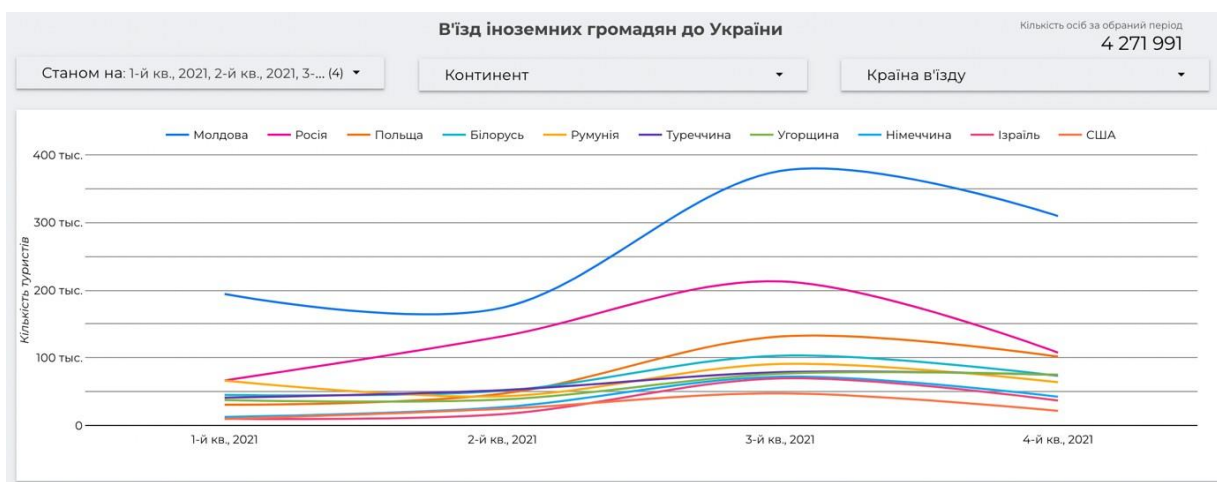

Рис. 3.8. В'їзд іноземних громадян до України в 2021 році

Та найвищий показник був в 2013 році і становив 24,6 млн (рис. 3.9) [13].

Чисельність іноземних громадян, які в'їхали в Україну, осіб

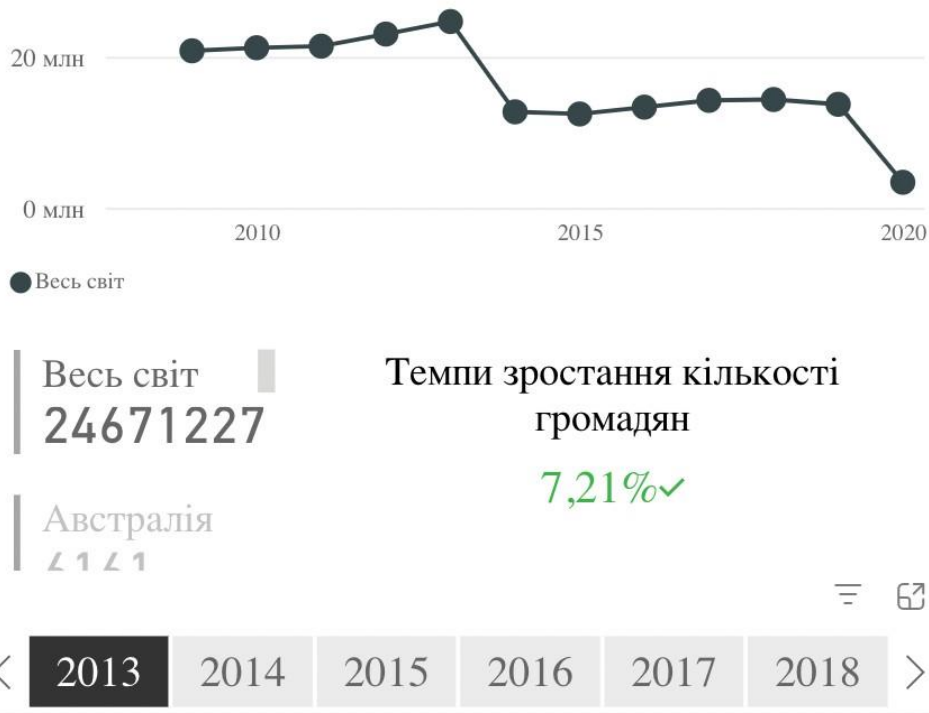

Рис. 3.9. В'їзд іноземних громадян до України в 2013 році

Варто зазначити, що пандемія коронавірусної хвороби суттєво вплинула на туристичні відвідини України іноземцями в 2020 році, і в 2021 році ці показники дещо покращилися. Однак, з лютого 2022 року в Україні відбувається повномасштабна війна спричинена збройною агресією Російської Федерації, тому відвідування України іноземцями стало майже неможливим і статистика туризму за період 2022-2023 роки не надається.

Якщо ж говорити про внутрішніх туристів, за даними статистики, близько 38% осіб віком від 15 до 70 років мінімум раз на рік подорожують Україною, з них 72% з метою відпустки, дозвілля чи відпочинку. Другим за популярністю видом туризму після пляжного є екскурсійний туризм, який обирає 36% подорожуючих і до якого відносимо замковий туризм. Найчастіше з екскурсійною метою подорожують резиденти з заходу України та з Києва. Таким чином, можемо зробити висновок, що оборонні пам'ятки Поділля найчастіше приїздять побачити жителі західних областей та Києва [23].

3.2. Регіональна структура замкового туризму Поділля

Відповідно до статистичних даних Головних управлінь статистики у Хмельницькій, Вінницькій та Тернопільській областях за період з 2000 по 2020 роки кількість, обслугованих туроператорами та турагентами туристів становила відповідно 756460, 753993 та 461079 осіб. Таким чином, можемо зробити висновок, що найбільш туристично привабливою в регіоні є Хмельницька область (додаток Г.1, Г.2, Г.3). Пік популярності в Хмельницькій області припав на 2008 рік, коли послугами туроператорів та турагентів скористались 69508 осіб, в Вінницькій 2019 рік – 51790 осіб, в Тернопільській 2003 рік - 50257 осіб. Вінниччина лідирує в регіоні за кількістю іноземних туристів, обслугованих об'єктами туристичної діяльності. За період з 2000 по 2020 роки їх було 22736 осіб, на Хмельниччині - 12354 , на Тернопільщині - 10807 осіб [8,9,10].

За кількістю осіб, що перебували у колективних засобах розміщування за період з 2009 по 2019 роки лідирує Хмельницька область, де послугами КЗР скористались 1,7 млн осіб. КЗР Вінниччини прийняли 1,2 млн осіб за той ж період, а Тернопільщини - 1,1 млн. Відповідно така ж частка цих регіонів в загальній кількості осіб, що перебували у колективних засобах розміщування. В середньому за період з 2009 по 2019 роки частка Хмельницької області складала 1,8 %, Вінницької – 2,6 %, Тернопільської - 1,74 % [54].

Кількість іноземців що перебували у колективних засобах розміщування на Вінниччині була найвищою в 2012-2013 роках (9-10 тис. осіб в рік) і значно знизилась за наступні роки. В 2019 було обслуговано 6327 осіб, а в 2020 всього лише 264 особи [54].

На Тернопільщині найбільша кількість іноземців що перебували у колективних засобах розміщування припала на 2012-2014 роки (12-15 тис. осіб в рік) та 2016-2017 р.р. (14 тис. осіб в рік). В 2019 було обслуговано 7473 осіб, а в 2020 - 863 особи [54].

Відносно стабільними була потоки іноземних туристів на Хмельниччині. Найбільше іноземців було в 2016-2017 роках (16 тис. осіб в рік). В 2019 було обслуговано 12471 осіб, а в 2020 – 3743 особи [54].

Кількість резидентів України обслугованих в КЗР в регіоні зростала до 2012 року та зменшилась після 2017 року. 2020 році Вінницька область прийняла 23235 осіб, Тернопільська - 14746, Хмельницька – 45848 (рис. 3.10) [54].

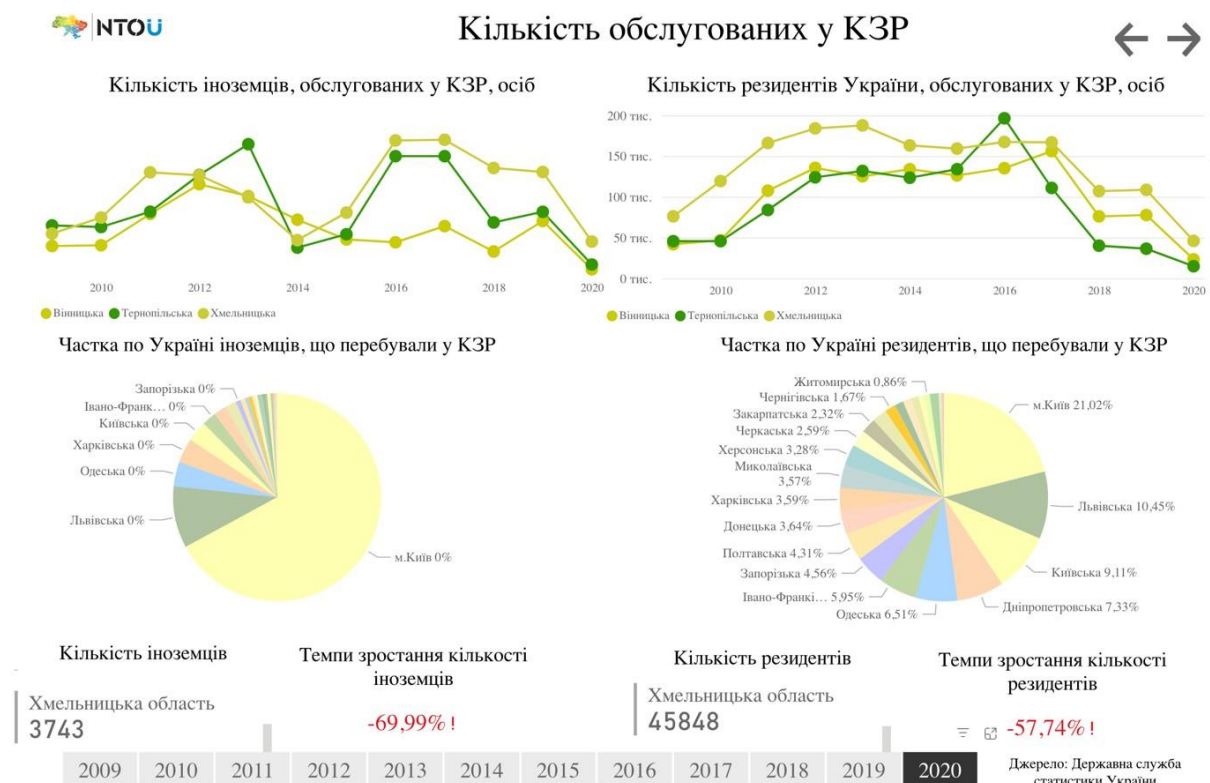

Рис. 3.10. Кількість осіб обслугованих в КЗР на Поділлі

Загалом за 2019 рік в регіоні туристи провели 494,7 тис. ліжко-днів, з них 151,5 тис в Вінницькій області, 88,2 тис. в Тернопільській, 254,8 тис. днів в Хмельницькій області (таблиця 3.6) [54].

Таблиця 3.6

Кількість фактично проведених ліжко-днів у КЗР (тис. ліжко-днів)

Область	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Вінницька	109,4	128,9	1075	1164,6	1 237,7	1 231,6	977,2	968,8	1 038	148,5	151,6
Тернопільська	187,7	171,3	489,7	481,6	484,6	429, 1	315,3	382,5	276,9	97,1	88,2
Хмельницька	133,1	230,6	1 084,3	658,8	651,9	629,9	554,2	505,8	477,4	249,4	254,8

По Україні частка Поділля в 2019 році за кількістю осіб, що перебували в КЗР становила менше 5%. Найкращий показник в Хмельницькій області, частка якої становить 2,63 %, частка Вінницької області – 1,82 %, Тернопільської - 0,95 %, що є одним з найгірших показників в Україні [54].

Хоч в Тернопільській області і збереглась найбільша кількість замків на теренах України, однак в регіоні Поділля найбільше розвинений замковий туризм в Хмельницькій області, де знаходиться найбільш відома та популярна оборонна споруда в Україні. Як повідомляють працівники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника повідомили понад 227 тис. туристів відвідали їхні об'єкти протягом минулого року, при цьому найбільша кількість туристів відвідала старий замок. Загалом у 2019 році для туристів провели понад дві тисячі екскурсій. Крім того, туристично-інформаційний центр музею-заповідника надав послуги для 1 тисячі 735 іноземних туристів з 76 країн світу, більшість з яких були громадянами Польщі. Також за послугами туристично-інформаційного центру часто зверталися громадяни Великобританії, Німеччини, Франції, США, Нідерландів та Канади [27].

Висновки до розділу 3

Отже, дослідження розвитку замкового туризму на Поділлі за час незалежної України дозволило провести аналіз динаміки розвитку цього виду туризму, структури туристів та регіональної структури замкового туризму на Поділлі.

Статистика свідчить про зростання популярності замкового туризму в Україні, зокрема на Поділлі, з 1991 до 2017 року, в 2018-2019 спостерігається незначний спад, та занепад з 2020 і до сьогодні, який пов'язаний з пандемією covid-19 в світі та війною в Україні.

Відвідування замків та палаців користується популярністю серед як вітчизняних, так і іноземних туристів. Було встановлено, що більшість туристів є вітчизняними, та проживають на заході України. Щодо іноземних туристів, найбільше з них прибуває з Європи та сусідніх країн, зокрема Польщі, Молдови, Білорусі, Румунії та Угорщини.

Аналіз регіональної структури замкового туризму на Поділлі показав, що найбільшою популярністю в регіоні користується Кам'янець-Подільська фортеця та Хмельницька область загалом. Незважаючи на найбільшу в Україні кількість збережених замків Тернопільська область приймає найменше туристів, що пов'язано з занедбаністю замків та нерозвиненістю інфраструктури.

Отже, можна зробити висновок, що замковий туризм на Поділлі є важливим напрямком розвитку туризму в Україні. Проте, для подальшого розвитку цього виду туризму необхідно забезпечити якісну реставрацію та розвиток інфраструктури замків.

РОЗДІЛ 4. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАМКОВОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ ТА ПОДІЛЛЯ ЗОКРЕМА

4.1. SWOT-аналіз потенціалу замкового туризму на Поділлі у сучасних умовах

Для виявлення проблем та перспектив розвитку замкового туризму Поділля було проведено SWOT-аналіз, що допомогло визначити сильні та слабкі сторони, а також можливості та загрози, пов'язані з розвитком цієї форми туризму на даній території.

4.1.1. Сильні сторони

1. Багатий культурний спадок: Поділля має довгу історію сповнену війн та міжусобиць, багатий спадок з культурної та історичної точки зору, з численними замками, фортецями та іншими історичними оборонними спорудами різних епох. Це надає можливості для розвитку замкового туризму, приваблюючи туристів, які цікавляться історією, культурою та архітектурою.

2. Природна краса: Поділля відоме своєю природною красою, включаючи панорамні краєвиди, річки, озера та ліси. Замки на Поділлі розташовані в природних місцях, які можуть бути привабливими для екологічного туризму в поєднанні з замками.

3. Географічне розташування: Регіон Поділля має вигідне географічне розташування, зручну транспортну інфраструктуру та близькість до великих міст, таких як Львів, Київ, Одеса та ін., що може забезпечувати потік туристів в регіон.

4. Різноманітність туристичних продуктів: Регіон Поділля може пропонувати різноманітні туристичні продукти, пов'язані з замковим туризмом. Це можуть бути екскурсії до різних замків та фортець, тематичні маршрути, відвідування музеїв, фестивалі та заходи, пов'язані з історією та культурою регіону. Різноманітність туристичних продуктів може

привернути різні види туристів, включаючи індивідуальних туристів, сімейних відпочивальників, групові тури та інші.

5. Потенціал для розвитку: Поділля є регіоном з великим потенціалом для розвитку замкового туризму, оскільки деякі замки потребують реставрації та відновлення, що відкриває можливості для інвестицій та розвитку нових туристичних об'єктів. Замковий туризм може стати одним з факторів розвитку регіона, залучати інвестиції, сприяти створенню нових робочих місць та підвищенню економічної активності в регіоні.

4.1.2. Слабкі сторони

1. Занедбаність та зруйнованість замків

Багато замків на Поділлі знаходяться в занедбаному стані або мають пошкодження внаслідок декількох століть руйнувань, війн та використання владою та приватними власниками не за призначенням або в якості будівельних матеріалів для місцевого населення. Це ускладнює їх відновлення та використання в якості туристичних об'єктів.

2. Відсутність інфраструктури

Для розвитку замкового туризму необхідна належна інфраструктура та послуги, такі як готелі, ресторани, транспортні засоби, маршрути та інші зручності для туристів. Однак, у деяких випадках, особливо в менших населених пунктах на Поділлі, може бути відсутня достатня інфраструктура, що може обмежити розвиток замкового туризму.

3. Фінансові труднощі

Відновлення та підтримка замків вимагає значних фінансових витрат, а також довготривалої інвестиційної стратегії. Однак, у багатьох випадках власники замків, місцеві влади та інші зацікавлені сторони можуть стикатися з фінансовими обмеженнями, відсутністю фінансування з боку місцевих влад та інших зацікавлених сторін або доступу до кредитів для реалізації проектів реставрації та розвитку замків.

4. Відсутність маркетингових та просувальних заходів

Промоція замкового туризму на Поділлі є недостатньою. Маркетинг та реклама важливі аспекти розвитку туристичної галузі. Однак, відсутність належної маркетингової діяльності, включаючи рекламу, промоцію та брендування замків на Поділлі, може обмежити їх відомість та привабливість для тури

5. Відсутність співпраці та координації між різними зацікавленими сторонами

Розвиток замкового туризму на Поділлі може стикається з відсутністю співпраці та координації між різними зацікавленими сторонами, такими як місцеві влади, власники замків, туристичні оператори та інші зацікавлені сторони. Це може ускладнювати вироблення спільної стратегії розвитку замкового туризму та співпрацю для забезпечення ефективного управління та розвитку замків як туристичних об'єктів.

6. Віддаленість та обмежені транспортні зв'язки

Деякі замки на Поділлі розташовані в віддалених районах з обмеженим доступом до зручних транспортних засобів. Відсутність зручних транспортних зв'язків може ускладнювати доступ до замків та знижувати їх привабливість для відвідувачів.

7. Відсутність кваліфікованого персоналу

Відновлення та управління замками вимагає наявності кваліфікованого персоналу, зокрема архітекторів, консерваторів, музейних працівників та гідів з відповідними знаннями та навичками. Однак, у багатьох випадках може відсутній достатній кількісний та якісний резерв кадрів, зокрема в селах та менших населених пунктах, де розташовані замки на Поділлі.

8. Недостатнє залучення місцевого населення

Місьцеве населення має важливу роль в розвитку туризму в якості активних учасників в гостинності, провайдерів послуг, амбасадорів місцевої культури та історії. Однак, недостатня увага та залучення місцевого населення можуть відбитися на ставленні до замків, недостатньому інтересі

в їх збереженні та розвитку, а також можуть вплинути на рівень гостинності та якість послуг для туристів.

4.1.3. Можливості

1. Реалізація на території області державних ініціатив – інфраструктурних проектів

Реалізація інфраструктурних проектів на території Поділля, таких як відновлення та реконструкція замків, створення туристичних маршрутів та інфраструктури для туристів, може створити нові можливості для замкового туризму. Це може включати реконструкцію замків та створення музеїв, відкриття кафе та ресторанів у замках, перетворення замків в готелі, відкриття сувенірних магазинів та інших сервісів, що можуть забезпечити комфортне перебування та обслуговування туристів, а також встановлення зручних маршрутів та вказівок для відвідувачів.

2. Активізація транскордонного та міжрегіонального співробітництва: Співпраця з іншими регіонами, включаючи транскордонний та міжрегіональний розвиток, може створити можливості для замкового туризму на Поділлі. Це може включати співпрацю з іншими замками та фортецями в сусідніх країнах, створення спільних туристичних маршрутів та промоцію спільних проектів.

3. Розвиток інформаційних технологій: Використання сучасних інформаційних технологій, таких як цифрові платформи, веб-сайти, додатки для мобільних пристроїв та соціальні медіа, може допомогти залучати туристів до замків на Поділлі. Наприклад, створення веб-сайтів з інформацією про замки, їх історію, легенди та локації, віртуальні екскурсії, можливість онлайн бронювання квитків та екскурсій, інтерактивні мапи та додатки для мобільних пристроїв можуть залучити більше туристів та забезпечити зручність та доступність інформації про замки.

4. Привертання іноземних туристів

Замки та фортеці на Поділлі можуть бути цікавими для іноземних туристів, що дозволить регіону розширити свою аудиторію та залучити

міжнародний туристичний ринок. Це може мати позитивний вплив на економіку регіону, забезпечуючи додаткові прихідні кошти.

5. Розвиток локального та місцевого туризму, у зв'язку з можливими обмеженнями подорожувати в інші країни: Відповідно до світових тенденцій, збільшення попиту на локальний та місцевий туризм може створити можливості для замкового туризму на Поділлі. Місцеві туристи, які відвідують рідний регіон, можуть бути зацікавлені в відвідуванні замків та фортець, відкриваючи їх для себе з нового ракурсу. Місцеві туроператори та гіді можуть створювати цікаві маршрути, а місцеві громади можуть сприяти розвитку туризму, забезпечуючи зручну інфраструктуру, послуги та додаткові заходи розваги для відвідувачів.

6. Активний розвиток "креативної економіки"

Розвиток замкового туризму може стати стимулом для розвитку креативної економіки в регіоні. Реставрація замків та фортець, створення туристичних маршрутів та програм може сприяти розвитку різних культурних та творчих ініціатив, наприклад, проведення тематичних заходів у замках, концертів, театральних вистав, майстер-класів та інших подій, що залучать місцевих артистів та розвиватимуть місцеву культуру та традиції. Крім того, це може стати додатковою можливістю для створення нових робочих місць та збільшення доходів місцевих жителів.

7. Підвищення фінансової спроможності громад

Замки та фортеці на Поділлі можуть стати джерелом доходів для місцевих громад. Відновлення та експлуатація замків може сприяти розвитку туризму, залученню відвідувачів та збільшенню прибутків від туристичного бізнесу. Це може вплинути на підвищення фінансової спроможності місцевих громад, сприяти розвитку інфраструктури та соціальних послуг, покращенню якості життя місцевих жителів.

8. Розвиток співпраці

Можливість співпраці між різними зацікавленими сторонами, такими як місцеві органи влади, власники замків, туристичні оператори, місцеві

жителі та інші зацікавлені сторони, може допомогти розвивати замковий туризм на Поділлі. Спільні зусилля можуть включати обмін ідеями, ресурсами та експертизою, розробку спільних маркетингових кампаній, організацію спільних заходів та подій, а також підтримку розвитку туристичної інфраструктури.

10. Розвиток нових туристичних продуктів

Можливість розробки нових туристичних продуктів, таких як тематичні екскурсії, культурні заходи, кулінарні маршрути та інші, може привернути більше туристів та забезпечити різноманітність туристичних послуг.

11. Зростання інвестиційної привабливості країни та залучення інвестиційних ресурсів

Замковий туризм може збільшити привабливість регіону для інвестицій. Інвестиції можуть бути направлені на реставрацію та розвиток замків, покращення туристичної інфраструктури, створення нових туристичних послуг та програм. Залучення інвестиційних ресурсів може допомогти покращити рівень розвитку регіону та забезпечити зростання економіки. Інвестори можуть бачити потенціал регіону в розвитку замкового туризму, що може залучити додаткові кошти для реалізації проектів з відновлення та розвитку замків.

4.1.4. Загрози

1. Наростання світової економічної кризи

Економічна криза може призвести до скорочення ділових та особистих подорожей, зменшення добробуту та затримки в інвестиційних проектах. Це може призвести до зниження туристичного попиту на замковий туризм на Поділлі, зменшення прибутків, та обмежень у розвитку та залученні ресурсів для розвитку туристичних послуг.

2. Міграція населення у більш урбанізовані населені пункти та закордон

Міграція населення з сільських районів до більш урбанізованих населених пунктів або за кордон може призвести до зменшення місцевого населення в районах замків на Поділлі. Це може вплинути на розвиток туризму, зменшити місцевий попит на туристичні послуги та послабити розвиток інфраструктури для туризму. Крім того, це може призвести до втрати традиційних знань, культурних цінностей та підтримки місцевих туристичних послуг. Це може вплинути на аутентичність та привабливість замкового туризму, що може відлякати відвідувачів та впливати на його рентабельність.

3. Зменшення інвестиційної привабливості в країні: Зменшення інвестиційної привабливості в країні може призвести до затримок у реалізації інвестиційних проєктів, розвитку нових туристичних послуг та модернізації інфраструктури. Це може обмежити можливості розвитку замкового туризму на Поділлі, зокрема в сферах маркетингу, просування та реклами.

4. Недосконалість нормативно-правової бази та системи правового регулювання у сфері розвитку туризму

Відсутність чіткої та відповідної нормативно-правової бази та системи правового регулювання може призвести до непередбачуваних проблем у сфері замкового туризму, наприклад, нестабільності правил відшкодування збитків, погіршення якості туристичних послуг, нечесних дій з боку туроператорів та інших учасників ринку. Відсутність ефективних норм та правил може створити правові ризики, вплинути на якість туристичних послуг, а також вплинути на інвестиційну привабливість регіону.

5. Наявність карантинних заборон, запроваджених державою через пандемію вірусу COVID-19

Заборони на міжнародні та внутрішні подорожі, введені у зв'язку з пандемією COVID-19, можуть серйозно обмежити туристичну активність на Поділлі. Карантинні заборони можуть призвести до зменшення

туристичного потоку та погіршення фінансового стану підприємств, що працюють у сфері замкового туризму. Також, це може призвести до зменшення інтересу до подорожей та подальшого впливу на розвиток сектору туризму.

6. Погіршення умов фінансування і кредитування, наявність правових ризиків, пов'язаних із реалізацією інвестиційних проектів

Погіршення умов фінансування та кредитування може ускладнити реалізацію інвестиційних проектів у сфері замкового туризму на Поділлі. Це може зменшити інтерес і здатність підприємств у сфері замкового туризму до розширення своїх можливостей та покращення якості послуг, що може погіршити конкурентоспроможність та прибутковість сектору. Також, це може спричинити зменшення інвестиційних ресурсів, які необхідні для подальшого розвитку галузі. Правові ризики, такі як зміни в законодавстві, заборони на земельні та майнові операції, можуть вплинути на успішність та прибутковість проектів.

7. Корупція та бюрократія в Україні

Корупція та бюрократія можуть стати значними перешкодами для розвитку замкового туризму на Поділлі. Неефективна або корупційна система дозволів, відсутність прозорості у фінансових транзакціях та інші корупційні дії, а також складні процедури бюрократії можуть вплинути на вартість проектів, затримати реалізацію інвестиційних проектів, а також негативно вплинути на довіру і сприйняття туристами та інвесторами регіону.

8. Подальше погіршення інфраструктури

Щорічне погіршення стану доріг, транспортних засобів, туристичної інфраструктури, готелів та інших місць для проживання, закладів харчування може обмежити зручність та комфортність подорожей туристів на Поділлі. Відсутність необхідної інфраструктури може вплинути на зручність та доступність для туристів, знизити їх задоволення від

подорожей та вплинути на конкурентоспроможність регіону на ринку туристичних послуг.

9. Політична нестабільність

Повномасштабна війна в Україні, яка розпочалась 24 лютого 2022 року, значно вплинула на розвиток замкового туризму на Поділлі та Україні загалом. Воєнний конфлікт створив небезпеку для туристів, обмежив доступність та безпеку транспортних маршрутів, спричинив зміни в урядових політиках та регуляціях, а також вплинув на сприйняття регіону як безпечного місця для туристичних подорожей.

9.1. Зниження туристичної активності

Воєнний конфлікт призвів до зменшення загальної туристичної активності в регіоні та зменшення кількості туристів, що відвідують замки на Поділлі. Внутрішні туристи відчувають страх і небезпеку, що призвело до критичного зменшення кількості поїздок з метою відпочинку в регіоні та негативно вплинуло на туристичні потоки. Більшість українців зараз обирають санаторний (оздоровчий) туризм (41%), друге за популярністю місце займає гірськолижний туризм (33%), а третє — відпочинок у Карпатах (17%) [7]. З цієї статистики можемо зробити висновок, що Поділля та замки зокрема зараз не є пріоритетним напрямком для українських туристів. З іноземними туристами ситуація ще гірша, оскільки більшість з них — журналісти, дипломатичні працівники, волонтери, громадські активісти, близькі та родичі українців [60].

9.2. Вплив на інфраструктуру

Крім того, воєнні дії можуть призвести до пошкоджень та знищень інфраструктури в регіоні, такої як дороги, готелі, ресторани та інші туристичні сервіси. Це може обмежити зручність та доступність для туристів, а також збільшити ризики та витрати на відновлення та реконструкцію туристичної інфраструктури.

9.3. Негативний вплив на імідж регіону

Воєнний конфлікт може призвести до негативного впливу на імідж регіону як туристичного місця. Медіа-звіти про конфлікт, наявність військових дій та загроза безпеці можуть вплинути на сприйняття Поділля як безпечного та привабливого місця для відпочинку. Це може вплинути на рішення туристів про відвідування регіону та вибір альтернативних туристичних напрямків, що може негативно вплинути на розвиток замкового туризму на Поділлі.

9.4. Зміна політики та регуляцій

Воєнний конфлікт може спричинити зміни в урядових політиках та регуляціях, пов'язаних з розвитком туризму, таких як відміна або зміна програм фінансування, зміни у візовому режимі, обмеження на вивезення культурної спадщини та інші обмеження. Це може ускладнити розвиток замкового туризму на Поділлі та призвести до зниження інвестицій та розвитку туристичних проектів.

9.5. Загроза культурній спадщині

Воєнний конфлікт може представляти загрозу для культурної спадщини на Поділлі, зокрема для замків, які є важливими культурними символами регіону. Знищення або пошкодження замків та інших історичних споруд може призвести до втрати цінної культурної спадщини та вплинути на туристичний потенціал регіону.

10. Сезонність

Замковий туризм на Поділлі може бути сезонним, залежно від погодних умов та туристичного попиту. Замки та історичні місця на Поділлі можуть зазнавати значного зниження популярності в зимовий період, коли туристичний потік зменшується. Це може призвести до нестабільності в роботі закладів та зменшення доходів, які вони отримують від туристів. Також, зміна кліматичних умов може спричинити пошкодження та деградацію історичних пам'яток, що загрожує збереженню цінної спадщини.

11. Культурні виклики

Реставрація та розвиток замків може стикатися з рядом культурних та історичних обмежень, таких як заборона втручання в історичні будівлі, вимоги збереження аутентичності тощо. Це може ускладнити процес відновлення та розвитку замків та вимагати спеціальних дозволів та документації. Недостатня увага до цих аспектів може призвести до знецінення культурної цінності та втрати привабливості замкового туризму на Поділлі.

Отже, для успішного розвитку замкового туризму на Поділлі необхідно враховувати не лише можливості, а й ризики та обмеження, і працювати над їх подоланням. Потрібно забезпечити підтримку від держави, розвивати інфраструктуру, приваблювати інвестиції, розвивати нові продукти та програми, що забезпечать постійний туристичний потік.

4.2. Ідеї і способи для популяризації замкового туризму Подільського регіону на теренах України та поза її межами у поствоєнний період

На жаль, наразі більше половини замків і фортець не використовується, продовжує занепадати та потребує розвитку. Однак є деякі вцілілі історичні фортеці, замки, палацові комплекси та їх руїни, які збереглися до наших днів і мають значний туристичний потенціал. Проте, для того, щоб замковий туризм на Поділлі розвивався і приваблював ще більше туристів, необхідно розробити ефективну стратегію популяризації та реклами. У цьому розділі ми розглянемо ідеї та способи просування замкового туризму Подільського регіону як на теренах України, так і за її межами.

1. Розробка нових підходів до екскурсійної діяльності

Створення цікавих екскурсій та програм для туристів, які дозволять поглибити знання про історію та культуру регіону. Можна використовувати нові форми і методи, такі як, інтерактивні квест-екскурсії, костюмовані екскурсії, залучати місцевих експертів із історії та культури для проведення цікавих лекцій, додавання різноманітних інтерактивних елементів до екскурсій, створення тематичних маршрутів залежно від інтересів туристів.

Також можна розробити екскурсії з використанням ІТ-технологій, включаючи мультимедійні технології, віртуальні музеї та екскурсії, в тому числі 3-D екскурсії, використання роботів-екскурсоводів, QR-кодів тощо.

Розробка відео екскурсій є ще одним з ефективних методів популяризації замків Поділля, як це було зроблено в межах історико-культурного проєкт "Вартові часу: онлайн-мандрівки замками Західного Поділля". До проєкту входять цікаві відеоекскурсії по замкам, які зазвичай не є популярними історико-краєзнавчими об'єктами, відеоуроки доступні на YouTube-каналі Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. Цей медіапродукт актуальний не тільки під час пандемії та війни, але і стане у нагоді усім суб'єктам та об'єктам навчального процесу

як у галузі історичного краєзнавства та пам'яткознавства, так і мікроісторії [39]. Це дозволить привернути увагу широкої аудиторії та показати всю красу та історичну цінність цих пам'яток. Віртуальні тури та екскурсії можна розмістити на сайтах туристичних агенцій, соціальних мережах, на офіційних сайтах замків та музеїв.

Ще один спосіб - це створення коротких відео про замки з історичними та цікавими фактами про них. Такі відео можна показувати на екранах у туристичних інформаційних центрах, в готелях та громадських місцях, а також розміщувати на YouTube та інших онлайн-платформах.

Також можна створити відео-гайди для самостійної екскурсії по замкам, які будуть містити детальну інформацію про кожен замок, його історію та особливості. Ці відео-гайди можна також розміщувати на сайтах туристичних агенцій, на офіційних сайтах замків та музеїв, а також додавати до мобільних додатків для туристів.

Використання технологій доповненої реальності для створення вражаючих та інтерактивних експозицій в історичних пам'ятках. Відтворення фортифікаційних об'єктів за допомогою мультимедійних технологій може стати ефективним методом популяризації замків Поділля. Цей підхід дає можливість відновлювати та демонструвати історичні та культурні пам'ятки в новому світлі, використовуючи сучасні технології. Мультимедійні технології, такі як віртуальна реальність (VR) та доповнена реальність (AR), дозволяють створювати інтерактивні візуальні ефекти, які можуть відображати замки у їхніх старих формах та інших історичних контекстах. Наприклад, з використанням VR можна створити віртуальну екскурсію по замку, яка дозволить відвідувачам побачити його усередині та зовні з будь-якої точки, відчувати атмосферу замку в далекому минулому, а також ознайомитися з історією та культурою того часу.

Також можна використовувати AR технології для створення інтерактивних експозицій, які будуть надихати відвідувачів досліджувати замки більш глибоко та захопливо. Наприклад, на екрані телефону або

планшету можна побачити історичний замок з його фортифікаційними спорудами та вежами, а також віртуальних персонажів, які відтворюють життя у той час.

Вміло поєднані голографії та мультимедійні технології дають можливість відтворити елементи втраченої споруди, представити еволюційні зміни комплексу, продемонструвати сцени із життя людей в минулому. Ми маємо можливість зробити з майже зруйнованої фортеці цікавий туристичний об'єкт, що буде користуватися попитом та зацікавлювати туристів.

2. Організація туристичних фестивалів та заходів

Організація туристичних фестивалів та заходів може також сприяти популяризації замкового туризму на Подільському регіоні. Наприклад, фестивалі можуть включати екскурсії до замків, майстер-класи з виготовлення ремесел та страв, які були популярні в той час, коли замки були активними. Також можуть проводитись різноманітні ігри та розваги, що пов'язані з історією замків.

Кам'янець-Подільський налічує багато прикладів таких фестивалів: фестиваль військово-історичної реконструкції «Porta Temporis», Міжнародний фестиваль середньовічної культури «Форпост», Міжнародний фестиваль військово-історичної реконструкції «Schola Militaria» [56], Всеукраїнський фестиваль військово-історичної реконструкції «Остання столиця» [55]. На цих фестивалях відтворюється військова історія різних епох через демонстрацію зброї, уніформи, техніки та життя військових підрозділів. У рамках таких фестивалів відбуваються покази бойових мистецтв, батальні сцени та реконструкції історичних подій. Такі заходи, зазвичай, включають в себе виставки, майстер-класи, дегустації страв та напоїв, які пов'язані з культурою та історією регіону. Ці заходи збирають багато відвідувачів, які цікавляться історією та бажають побачити живу історію на власні очі.

Інший спосіб - організація культурних заходів на території замків. Це можуть бути виставки, концерти, театральні вистави та інші події, які залучать людей до замків і дозволять їм насолоджуватись красою та історією цих об'єктів.

Прикладами таких заходів в тому ж Кам'янці-Подільському є: фестиваль «Весільна фортеця», Міжнародний фестиваль сучасного вуличного мистецтва «Республіка», Всеукраїнський фестиваль пива та повітроплавання «Октоберфест. Знову в небо», Фестиваль повітроплавання «Золота омега». Кожен з цих фестивалів має свій унікальний характер та атмосферу, проте всі вони спрямовані на приваблення туристів та місцевих жителів до замків та історичних об'єктів, розташованих в околицях фестивалів.

Запровадження подібних фестивалів поза межами Кам'янця-Подільського дозволить залучити більше туристів в регіон та популяризувати замки Поділля в широкому масштабі. Ці фестивалі можуть приваблювати не тільки місцевих жителів, але і туристів з інших регіонів України та з-за кордону, що дозволить підняти рівень розвитку туризму в цілому. Крім того, такі фестивалі можуть стати елементом промоції культури та традицій різних регіонів України, а також показати іноземним гостям нашу багату історію та культурне надбання.

3. Проведення рекламних кампаній в соціальних мережах та інтернет-ресурсах.

Проведення рекламних кампаній в соціальних мережах та інтернет-ресурсах є дуже ефективним методом популяризації замків Поділля. Соціальні мережі, такі як Facebook, Instagram, Twitter та інші, мають мільйони користувачів, і це дає можливість розмістити рекламу та залучити більшу кількість людей.

Рекламні кампанії можуть бути спрямовані на різні аудиторії, залежно від цілей та стратегії маркетингу. Наприклад, реклама може бути спрямована на туристів з різних регіонів України, або на іноземних туристів,

які зацікавлені в культурному туризмі. Рекламні кампанії можуть також містити промо-коди та знижки на відвідування замків, що є стимулом для туристів.

Для проведення рекламної кампанії в соціальних мережах та інтернет-ресурсах використовуються різноманітні методи: публікації відео та фото замків, описи історії та легенд про кам'яні замки, проведення рекламних конкурсів, можна використати банерну рекламу, таргетовану рекламу на Facebook та Instagram, Google AdWords, рекламу на YouTube, промо-пости у блогах, співпрацю з відомими блогерами та інфлюенсерами, які зацікавлені в історії та культурі. Зокрема, можна запрошувати блогерів для проведення екскурсій та створення контенту.

Для проведення ефективних рекламних кампаній в соціальних мережах та інтернет-ресурсах для популяризації замків Поділля, необхідно виконати наступні кроки:

- 1) Визначення цілей та аудиторії: визначити, яку ціль слід прослідкувати (наприклад, збільшення кількості туристів, які відвідують замки Поділля), а також аудиторію, яку слід охопити (наприклад, люди, які цікавляться історією, архітектурою тощо).
- 2) Вибір соціальних мереж та інтернет-ресурсів: вибрати ті ресурси, де зосереджена цільова аудиторія, такі як Facebook, Instagram, YouTube, або інші ресурси.
- 3) Розробка контенту: розробити якісний та привабливий контент, що приверне увагу аудиторії, такий як відеоекскурсії, фото з замків, статті про історію замків, тощо.
- 4) Планування та запуск кампанії: встановити бюджет кампанії та розпочати її запуск. Слід звернути увагу на таргетинг, тобто визначити, кому буде показана реклама замків.
- 5) Моніторинг та аналіз: відстежувати ефективність кампанії та визначати, що працює добре, а що слід покращити. Результати можна

виміряти за кількістю переглядів, лайків, коментарів, підписників тощо.

Для проведення рекламної кампанії для замків Поділля, яких в належному стані нараховуються близько 50, потрібно приблизно 500-1000 годин роботи спеціалістів з маркетингу та реклами, в залежності від обсягу та складності кампанії. Також потрібно бути готовим до інвестування коштів у рекламні матеріали, які будуть розміщені на соціальних мережах та інтернет-ресурсах. Конкретні витрати залежать від обсягу рекламної кампанії, цільової аудиторії та формату реклами. Проте, можна навести приблизні цифри. Вартість рекламного оголошення в Instagram складає мінімум 1 долар за добу, тому рекламна кампанія для 50 замків Поділля може обійтися від 50 доларів за добу. Однак вартість співпраці з блогерами може варіюватись в залежності від їх популярності. Зважаючи на все вищезгадане, вартість проведення рекламної кампанії може вартувати від 1000 доларів та більше. Конкретну суму варто обговорити з маркетинговим агентством або спеціалістом у сфері цифрового маркетингу, які можуть допомогти скласти оптимальну стратегію та розрахувати бюджет кампанії.

Важливо звернути увагу на якість фото- та відеоматеріалів, які використовуються в рекламних кампаніях. Вони повинні бути привабливими та якісними, щоб привернути увагу користувачів, тому варто запросити фотографів та відеографів, а також було б корисно використати аерозйомку.

Також ефективним методом є співпраця з туристичними агентствами та готелями, які можуть розміщувати рекламні матеріали на своїх веб-сайтах та в соціальних мережах. Це дозволить залучити більше туристів та привернути їхню увагу до замків Поділля.

Крім того, необхідна розробка цікавих та інформативних матеріалів про замки Поділля, що можуть привернути увагу туристів. Наприклад, можна зняти документальний фільм про замки Поділля, розробити буклети

та картки, які містять інформацію про замки, їхню історію та легенди та поширювати їх через турагенції та туристично-інформаційні центри.

Такі рекламні кампанії можуть допомогти збільшити обсяг туристичного потоку до замків Поділля, забезпечити збільшення попиту на туристичні послуги та збільшення прибутку місцевих підприємств, пов'язаних з туризмом. Крім того, проведення рекламних кампаній в соціальних мережах та інтернет-ресурсах може залучати нових інвесторів для відновлення та реставрації кам'яних замків, що допоможе зберегти та збільшити культурний та історичний потенціал регіону.

4. Адаптація замків до нових умов функціонування

Адаптація замків до нових умов функціонування, таких як використання в готельно-ресторанному бізнесі та з оздоровчими та рекреаційними цілями, може бути ефективним методом популяризації замків Поділля.

Одним із перших кроків у цьому процесі проводиться аналіз стану замків та їх найбільших можливостей для різних видів бізнесу та рекреації. Наступним кроком буде визначено потрібні реконструкції та модернізації існуючих споруд для відповідності сучасним вимогам безпеки та комфорту.

Далі замки можуть бути адаптовані для використання в готельно-ресторанному бізнесі. Було б доцільним перебудувати фортецю чи її частину під розкішний ресторан або вишуканий готель з кімнатами, декорованими під часи функціонування цього замку або зробити його присвяченим певній історичній епосі. Крім того, ці об'єкти завжди користуються неабиякою популярністю серед туристів, особливо з європейських країн.

Наприклад, замки можуть бути перетворені на розкішні готелі з номерами різних класів та епох, де гості також насолоджуються культурним та історичним середовищем, а також насолоджуються вишуканими стравами в ресторанах, які працюють на території замку.

Крім того, можливість відвідати замок, який є готельним комплексом, може збільшити кількість туристів, які обирають замки Поділля для проживання. Готельний замок може стати привабливим вибором для туристів, які шукають незвичні історичні місця для подорожей, а також для проведення святкових заходів, конференцій та інших подій.

На Поділлі прикладом замку обладнаного в готель є Отроківський замок (Садиба Сцибор-Мархоцького) в с.Отроків, Новоушицького району, Хмельницької області. Вартість проживання тут складає 600-800 грн [44]. Нприклад, для порівняння в 5-зірковому середньовічному замку-готелі Шато Кодігнат розташованому в живописному сільському краєвиді, неподалік від містечка Бор-д'Етан вартість проживання варіюється від 6000 грн до 14000 грн за добу. Готель пропонує 19 номерів з історичним дизайном, які оформлені в стилі XVI століття в поєднанні із сучасним рівнем комфорту, включаючи кондиціонер, DVD, гідромасажну ванну та інші зручності. Кімнати обладнані ліжками з балдахіном, старовинним шовком, французьким мармуром та оригінальними меблями кінця XIX століття. Також в готелі є відкритий басейн, ресторан, бар, масажний салон та прокат велосипедів [1].

Замки також можуть стати ідеальним місцем для проведення оздоровчих та рекреаційних програм, які пропонують гостям різноманітні види відпочинку та підвищення фізичного і психічного здоров'я, особливо враховуючи зріст популярності санаторного відпочинку з початком війни в Україні .

Для використання замків з оздоровчими та рекреаційними цілями, можна налаштувати на їх території санаторії, парки, дитячі майданчики, спортивні майданчики, термальні басейни та інші зони відпочинку. Такі заходи приваблюють більше відвідувачів до замків та сприяють більшій популярності та попиту на них. Також замки можуть бути використані для проведення фітнес-тренувань, йоги, медитації та інших занять, які залишаються всіма популярними серед людей, які хочуть зберегти своє

здоров'я та психічний стан. Крім того, замки можуть використовуватися як місця для проведення спортивних заходів, наприклад, змагань зі стрільби з лука чи інших дисциплін.

Наразі, палац графів Шенборнів, який був перетворений на санаторій, – єдиний палац замкового типу в Україні, який може приймати рекреантів. На Поділлі в Язловецькому палаці знаходиться лікарня, а в Буданівському замку функціонує психіатрична лікарня. Але в останньому про атрактивність об'єкта для туристів вже мова не йде.

В адаптації замків до нових умов функціонування також важливо забезпечити їх історичну та культурну цінність та збереження архітектурних та історичних особливостей. Наприклад, при використанні замків у готельно-ресторанному бізнесі, варто зберегти старовинний інтер'єр та забезпечити відповідні вимоги до збереження культурної спадщини.

У випадку використання замків для оздоровчих та рекреаційних цілей, необхідно створити комфортні умови для відпочинку та зберегти природні ландшафти та пам'ятки історії, що оточують замки.

Таким чином, адаптація замків до нових умов функціонування може стати ефективним методом популяризації замків Поділля, який дозволить зберегти історичну та культурну спадщину регіону та залучити туристів, а також збільшити дохід від туризму та інших видів бізнесу. Однак варто пам'ятати про збереження автентичності замків та дотримання відповідних вимог до збереження культурної спадщини.

5. Розвиток замкового туризму в поєднанні з екологічним та сільським туризмом

Розвиток екологічного та сільського туризму може бути ефективним методом популяризації замків Поділля. Замки, зокрема ті, які розташовані в мальовничих куточках природи, можуть стати популярними серед любителів екологічного туризму.

У цьому випадку, замки можуть бути використані як база для екскурсій, прогулянок, піших та велосипедних маршрутів, які допоможуть відвідувачам пізнати красу природи та історію Поділля. Також можна проводити заняття з фотографії, пейзажного малювання та інших видів творчості.

Окрім того, замки можуть бути використані для розвитку сільського туризму, оскільки багато замків розташовані у віддалених сільських місцевостях. Вони можуть бути використані як місця для розміщення готелів, котеджів, агротуристичних будинків та інших видів туристичного житла. Це дозволить відвідувачам насолоджуватися спокоєм і тишею сільського життя та знайомитися з культурою та традиціями місцевого населення.

Крім того, замки можуть бути включені до сільського туристичного маршруту, який дозволить туристам побачити місця, пов'язані з історією та культурою Поділля, та дізнатися більше про життя та традиції місцевого населення. Такі маршрути можуть включати в себе відвідування замків, музеїв, фермерських господарств, майстерень, а також проведення кулінарних майстер-класів, занять ручними роботами, екскурсій в природні заповідники та національні парки, а також прогулянки велосипедами або на конях чи каное. У такому форматі туристи можуть насолоджуватись природою та культурними пам'ятками Поділля, а також знайомитись з місцевими традиціями та кулінарією.

Для популяризації замків Поділля в рамках екологічного та сільського туризму важливо розвивати інфраструктуру, зокрема, ремонтувати дороги та створювати нові маршрути, організовувати культурно-мистецькі заходи та фестивалі, які привертають увагу туристів.

Також важливо враховувати екологічну складову туризму та розробляти екологічно чисті туристичні продукти, зокрема, пропонувати туристи змогу відпочивати в еко-готелях та кемпінгах, де використовуються

відновлювані джерела енергії та застосовуються екологічно чисті технології.

Такі заходи сприятимуть розвитку туризму та популяризації замків Поділля серед широкої аудиторії туристів, які цікавляться культурною спадщиною та екологічними цінностями.

6. Розвиток волонтерського туризму

Волонтерський туризм може стати ефективним інструментом для популяризації замків Поділля в умовах воєнного конфлікту та масового переселення населення зі сходу України. Організація екскурсій для переселенців зі сходу може допомогти залучити увагу до культурного та історичного доробку регіону та підтримати волонтерський рух.

Для організації волонтерських туристичних заходів для переселенців зі сходу можна залучити місцевих жителів та студентську молодь. Волонтери можуть стати гідями для переселенців та провести екскурсії до замків та інших культурних пам'яток регіону [48]. Також можна організувати тематичні заходи, такі як виставки та майстер-класи, що присвячені історії регіону та його культурному доробку.

Під час організації волонтерських туристичних заходів необхідно враховувати потреби та інтереси переселенців зі сходу. Для забезпечення комфорту та безпеки можна залучити місцевих бізнесменів та місцеву владу, що надаватимуть транспортні та інші послуги для учасників екскурсії.

Розвиток волонтерського туризму може допомогти в розвитку економіки регіону та залученні нових інвестицій. Також це сприятиме збереженню культурної та історичної спадщини Поділля, та вирішенню соціально-економічних проблем, які виникли внаслідок війни та переселення населення зі сходу.

7. Співпраця з місцевими громадами та бізнесом

Співпраця з місцевими громадами та бізнесом є одним з найважливіших методів популяризації замків Поділля. Цей підхід може

допомогти залучити нових туристів, створити нові робочі місця, забезпечити розвиток інфраструктури та збільшити прибуток місцевої громади.

Одним зі способів співпраці з місцевими громадами є організація заходів, що сприяють привабливості місцевих замків, наприклад, фестивалів, виставок та концертів. Ці заходи можуть стати важливим інструментом для залучення нових туристів, збільшення відвідуваності та збільшення популярності замків. Бізнеси можуть пропонувати туристам різноманітні послуги, такі як екскурсії, оренду велосипедів, винні тури та інші, що допоможуть зробити відвідування замків ще більш привабливим.

Також важливо співпрацювати з місцевими бізнесами, наприклад, готелями, ресторанами та туроператорами, для створення пакетних пропозицій для туристів, які містять в собі екскурсії до замків та інших культурних місць регіону. Такі пакети можуть включати транспорт, проживання, харчування та екскурсії за спеціальною ціною.

Для популяризації замкового туризму на Поділлі серед туристичних агентств та туроператорів можна проводити спеціальні презентації туристичних продуктів на туристичних виставках та форумах, організовувати екскурсії для туроператорів та журналістів, підписувати договори з туроператорами про включення замкових екскурсій до їхніх турів.

Крім того, важливо розвивати співпрацю з місцевими виробниками сувенірів та ремесел, які можуть виготовляти унікальні продукти, що асоціюються з замками. Це може бути різноманітна продукція, від керамічних сувенірів до ручної вишивки, що будуть нагадувати туристам про їх відвідування замків та сприятимуть розвитку місцевих ремесел. Також можна сприяти розвитку місцевого бізнесу, запрошуючи місцевих виробників продуктів харчування, напоїв та інших товарів на замкові ярмарки та фестивалі. У такий спосіб замки можуть стати центром

привабливості для місцевих жителів та туристів, а також стимулювати розвиток місцевої економіки.

Також можна проводити спільні маркетингові кампанії, наприклад, рекламу замків можна поєднати з рекламою місцевих ресторанів, кафе та готелів. Такі спільні проекти дають змогу залучати нових клієнтів та сприяють розвитку бізнесу в регіоні.

Крім того, співпраця з місцевими громадами та бізнесом може допомогти вирішувати проблеми, які стосуються збереження та реставрації замків. Наприклад, залучення місцевих жителів до робіт з утримання та догляду за замками може значно зменшити витрати на їх реставрацію та збереження.

Отже, співпраця з місцевими громадами та бізнесом є важливим елементом розвитку замкового туризму на Поділлі. Вона дозволяє залучати нових туристів, розвивати місцевий бізнес та зберігати історично-культурне надбання регіону.

Підводячи підсумки, існують такі ідеї та способів, які можуть допомогти привернути увагу туристів до замків Поділля: розробка нових підходів до екскурсійної діяльності, організація туристичних фестивалів та заходів, проведення рекламних кампаній в соціальних мережах та інтернет-ресурсах, адаптація замків до нових умов функціонування, а саме використання замків в готельно-ресторанному бізнесі та з оздоровчо-рекреаційними цілями, розвиток замкового туризму в поєднанні з екологічним та сільським туризмом, організація волонтерських туристичних заходів, співпраця з місцевими громадами та бізнесом.

Враховуючи унікальність та культурну цінність замків Поділля, ці ідеї та способи можуть сприяти популяризації туризму в регіоні та підвищенню його економічної активності. Проте, успіх залежить не лише від розробки та реалізації ідей, але й від їх підтримки, розвитку і вдосконалення в подальшому.

4.3. Міжнародна співпраця України з країнами світу з відновлення замкового туризму у поствоєнний період

Міжнародна співпраця може стати важливим інструментом для відновлення замкового туризму в Україні в майбутньому. Зокрема, можливість співпраці з країнами світу може допомогти привернути увагу міжнародних туристів та інвесторів до замків Поділля.

Один із способів залучення іноземних туристів може бути укладення угод про туристичну співпрацю з іншими країнами. Це може бути корисним для обміну досвідом та знаннями у галузі туризму та культурної спадщини, а також підвищення інтересу до відвідування замків на території України та залученні більшої кількості іноземних туристів.

Угоди про туристичну співпрацю можуть включати в себе обмін досвідом та туристичною інформацією, розробку спільних туристичних маршрутів, проведення туристичних ярмарків та виставок, організацію спільних проектів у галузі туризму. Зокрема, такі угоди можуть бути укладені з країнами Європейського Союзу та іншими країнами, які мають розвинену замкову мережу та туристичну індустрію.

Крім того, такі угоди можуть стати додатковим стимулом для відновлення та реконструкції замків, що в свою чергу може позитивно вплинути на розвиток туристичної галузі в регіонах, де знаходяться ці замки.

Крім того, можлива співпраця з міжнародними інвесторами та фондами для відновлення замків та їх облаштування під туристичні цілі. Такі інвестиції можуть стати важливим джерелом фінансування для реставрації та збереження замків та їх облаштування під туристичні цілі, а також для розвитку туристичної інфраструктури. Інвестори можуть фінансувати відновлення замків та їхню інфраструктуру, що допоможе зберегти історичні та культурні пам'ятки та збільшить їхню привабливість для туристів.

Також важливою є співпраця з міжнародними фондами, які можуть надавати гранти на проекти з відновлення замків та їхньої інфраструктури. Це може бути корисним для маленьких громад та місцевих органів влади, які не мають достатньо коштів на фінансування проектів з відновлення замків та їхньої інфраструктури.

Потенційні інвестори та фонди можуть бути знайдені через міжнародні форуми та конференції з туризму та культури, а також через мережу дипломатичних відносин. Важливо також показати потенційним інвесторам та фондам перспективу розвитку замкового туризму в Подільському регіоні та переваги інвестування в цей сектор.

Також можлива співпраця з культурними та туристичними організаціями, які допоможуть залучити до розвитку замкового туризму міжнародний досвід та знання про туристичний ринок. Ця співпраця може мати різноманітні форми, від обміну досвідом та експертними консультаціями до спільної реалізації проектів з популяризації замків та збереження їх культурної спадщини.

Така співпраця може включати участь в міжнародних конференціях та семінарах, спільне проведення культурних та туристичних заходів, обмін виставками та іншими культурними проектами. Крім того, співпраця з культурними та туристичними організаціями може бути важливим джерелом фінансування для проектів з відновлення замків та їх облаштування під туристичні цілі.

Зокрема, можливо укласти угоди про співпрацю з міжнародними туристичними операторами, які пропонують туристичні пакети до культурно-історичних місць, включаючи замки. Така співпраця може допомогти залучити нових туристів з інших країн та розвивати міжнародний туризм в регіоні.

Усі ці заходи можуть сприяти розвитку замкового туризму на Поділлі та в Україні загалом в майбутньому, створюючи нові можливості для привабливого відпочинку та інвестицій в регіон.

Висновки до розділу 4

Для успішного розвитку замкового туризму на Поділлі необхідно враховувати не лише можливості, а й ризики та обмеження, і працювати над їх подоланням. З метою приваблення туристів до замків Поділля, необхідно забезпечити підтримку від держави, розвивати інфраструктуру, приваблювати інвестиції, розвивати нові продукти та програми, що забезпечать постійний туристичний потік.

У розділі було наведено ідеї та способи, які можуть допомогти привернути увагу туристів до замків Поділля, такі як розробка нових підходів до екскурсійної діяльності, організація туристичних фестивалів та заходів, проведення рекламних кампаній в соціальних мережах та інтернет-ресурсах, адаптація замків до нових умов функціонування, та інші. Враховуючи унікальність та культурну цінність замків Поділля, ці ідеї та способи можуть сприяти популяризації туризму в регіоні та підвищенню його економічної активності.

Проте, успіх залежить не лише від розробки та реалізації ідей, але й від їх підтримки, розвитку і вдосконалення в подальшому. Також, необхідно звернути увагу на міжнародну співпрацю з країнами світу, що сприятиме відновленню замкового туризму в поствоєнний період. Отже, розвиток замкового туризму на Поділлі є перспективним напрямом розвитку туристичної індустрії України.

ВИСНОВКИ

Замковий туризм на Поділлі є актуальною темою для дослідження, оскільки Поділля є однією з найбільш розвинутих регіонів замкового туризму в Україні. У роботі було досліджено теоретичні та методологічні засади замкового туризму, регіональні особливості замкового туризму в Україні, ресурсну базу замкового туризму Поділля, розвиток замкового туризму на Поділлі за час незалежності України, а також проблеми та перспективи розвитку замкового туризму в Україні та зокрема на Поділлі.

Історія фортифікаційного будівництва на Поділлі тісно пов'язана з політичними та колонізаційними процесами, що відбувалися в Україні від середини XIII століття після монгольської навали, а також з протистоянням Польщі, Литви та татар за подільські землі. Територія Поділля розташована на важливому міжконтинентальному торговому шляху зі Сходу на Захід і відіграла значну роль у розвитку середньовічної транзитної та місцевої торгівлі.

Кожна область Поділля має свої унікальні замки, палаці та фортеці, що відрізняються за своєю історією, архітектурою та станом збереженості. Наприклад, Тернопільська область має найбільшу кількість замків, Хмельниччина зокрема місто Кам'янець-Подільський - привертає найбільшу кількість внутрішніх та іноземних туристів, а Вінницька область славиться своїми палацами.

Згідно зі статистикою, популярність замкового туризму в Україні, зокрема на Поділлі, зростала з 1991 до 2017 року, спостерігався незначний спад в 2018-2019 роках і занепад з 2020 року і до сьогодні, який пов'язаний з пандемією covid-19 в світі та війною в Україні.

Замки та палаці на Поділлі відвідують як вітчизняні, так і іноземні туристи. Більшість туристів є вітчизняними і проживають на заході України, а найбільше число іноземних туристів прибуває з Європи та сусідніх країн, таких як Польща, Молдова, Білорусь, Румунія та Угорщина.

Аналіз регіональної структури замкового туризму на Поділлі показав, що найбільшою популярністю в регіоні користується Кам'янець-Подільська фортеця та Хмельницька область загалом. Незважаючи на те, що Тернопільська область має найбільшу кількість збережених замків в Україні, вона приймає найменше туристів через занедбаність замків та недостатньо розвинену інфраструктуру.

Для успішного розвитку замкового туризму на Поділлі необхідно враховувати не лише можливості, а й ризики та обмеження, працювати над їх подоланням, оскільки більшість замків та фортець на Поділлі потребують реставрації та реконструкції, щоб їх можна було використати для туристичних цілей. Важливою є підтримка держави, розвиток інфраструктури, залучення інвестицій, розвиток нових продуктів і програм, які забезпечують постійний потік туристів.

Існує декілька ідей та шляхів залучення туристів до замків Поділля, як-от розробка нових підходів до екскурсійної діяльності, організація туристичних фестивалів та заходів, проведення рекламних кампаній у соціальних мережах та інтернет-ресурсах, адаптація замків до нових функціональних умов, наприклад використання їх у готельному та ресторанному бізнесі, а також для рекреаційних цілей. Розвиток замкового туризму в поєднанні з екологічним та сільським туризмом, організація волонтерських туристичних заходів та співпраця з місцевими громадами та бізнесом є одними із способів просування культурної та економічної цінності замків у регіоні. Але успіх залежить не тільки від розробки та реалізації ідей, а й від їх підтримки, розвитку та вдосконалення в майбутньому.

У цілому, дослідження замкового туризму на прикладі Поділля в Україні вказує на те, що замковий туризм має великий потенціал для розвитку в країні, а відповідна розвинута інфраструктура та підтримка з боку держави можуть допомогти забезпечити ефективний та стабільний розвиток цієї галузі туризму в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Château de Codignat [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.codignat.com/en/5-star-hotel-clermont-ferrand>.
2. 145 key tourism statistics [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.unwto.org/tourism-statistics/key-tourism-statistics>.
3. 150 Замків України: замки, фортеці, садиби, палаци, оборонні церкви та ін [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://sunkissed.com.ua/castle-ukraine/>.
4. Альтгайм Л. Особливості формування тематичних екскурсій оборонними спорудами Тернопільщини [Електронний ресурс] / Любов Альтгайм. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/24660/1/Altgam1.pdf>.
5. Бережанський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://tobm.org.ua/berezhanskyj-zamok/>.
6. Бушанський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/66300_bushanskiy-zamok.htm.
7. Відпочинок на генераторах: як влаштований туризм в Україні взимку 2022-2023 [Електронний ресурс]. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3634086-vidpocinok-na-generatorah-ak-vlastovaniy-turizm-v-ukraini-vzimku-20222023.html>.
8. Головне управління статистики у Вінницькій області. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.vn.ukrstat.gov.ua/>.
9. Головне управління статистики у Тернопільській області [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/>.
10. Головне управління статистики у Хмельницькій області [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/ukr/index.htm>.

- 11.Графік дня: скільки туристів приїждять до України та інших країн [Електронний ресурс]. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: https://businessviews.com.ua/ru/personal-life/id/populjarnist-ukrajini-sered-turistiv-1939/?fbclid=IwAR3Y2g1ycS9uqwX6oNoky20TcH5tfmZo7d_xAQ-FckMcTk-ApBYY00UZ-A0.
- 12.Грушевский Михаил, Южнорусские господарские замки в половине XVI века: ист.-стат. очерк / М. Грушевский. — К.: Тип. Императ. Унта Св. Владимира, 1890. — 33 с.
- 13.Дашборди туристичної статистики України 2009-2020 [Електронний ресурс] // Національна система туристичної статистики. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: https://nto.ua/nsts_analytics_ua.html.
- 14.Долинський (Янівський) замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://drymba.com/uk/1038527-dolynskyy-yanivskyy-zamok-dolyna>.
- 15.Залозецький замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://tobm.org.ua/zalozeczkyj-zamok/>.Збаразький замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://tobm.org.ua/zbarazkyj-zamok/>.
- 16.Замки и усадьбы Украины история и фотографии [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://castle-ua.com/zamki-i-usadby-ukrainy>.
- 17.Замковий туризм – одна з перспективних пропозицій у туристичній галузі [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://tourlib.net/statti_ukr/gaba3.htm.
- 18.Замок князів Острозьких [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://drymba.com/uk/1036080-zamok-knyaziv-ostrozkykh-starokostyantyniv>.

19. Замок Сутківських (руїни) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://drymba.com/uk/1036114-zamok-sutkivskykh-ruyiny-sutkivtsi>.
20. Замок Чурилів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://discover.ua/locations/zamok-churilov>.
21. Замок-палац у П'ятничанах [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://andy-travel.com.ua/zamok-palac-u-pyatnychanah>.
22. Збаразький замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://tobm.org.ua/zbarazkyj-zamok/>.
23. Звіт за результатами опитування «Проведення дослідження внутрішнього та виїзного туризму українців» [Електронний ресурс] // Державне агентство розвитку туризму. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/file/d/1VbzkC8sG9muJGJjEUCFkzBfAsIVbke9A/view?usp=sharing>.
24. Золотопотіцький замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://discover.ua/locations/zolotopotickij-zamok>.
25. Іванів - Янів - Janiew палац графа Холоневського [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://landmarks.in.ua/oblast/vinnytska/ivaniv>.
26. Кам'янець-Подільський замок (фортеця), Кам'янець-Подільський [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/2384_kamianets-national-history-and-architecture-reserve.htm.
27. Кам'янець-Подільську фортецю серед іноземців найчастіше відвідують польські туристи [Електронний ресурс]. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:

https://ye.ua/syspilstvo/46805_Kam_yanec_Podilsku_fortecyi_sered_inoz_emciv_naychastishe_vidviduyit_polski_turisti.html.

- 28.Кривченський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://tobm.org.ua/kryvchenskyj-zamok/>.
- 29.Кудринецький замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://discover.ua/locations/kudrineckiy-zamok>.
- 30.Летичівський замок (Домініканський монастир) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/66120_letychiv-castle-dominican-monastery.htm.
- 31.Меджибізька фортеця [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://drymba.com/uk/1036440-medzhybizka-fortetsya-medzhybizh>.
- 32.Отроків: резиденція правителя Миньковецької держави[Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://andy-travel.com.ua/otrokiv>.
- 33.Палац Вишневецьких, Вишнівець [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/66034_vyshnevetsky-palace.htm.
- 34.Палац Холоневських, Іванів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/75584_dvorec-holonevskih.htm.
- 35.Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф. Д. Заставного. — К.: Знання, 2006. - 575 с.
36. Під захистом мурів : (з історії української фортифікації Х-ХУІІ ст.) / К. Липа . – Київ : Наш час, 2007 . – 184 с.

37. Підзамоцький замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://drymba.com/uk/1038541-pidzamotskyy-zamok-pidzamochochok>.
38. Потік іноземців, які їдуть в Україну зріс на 26% [Електронний ресурс] // Державна прикордонна служба України. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/Potik-inozemciv-yaki-idut-v-Ukrainu-zris-na-26/>.
39. Проєкт “Вартові часу: онлайн-мандрівки замками Західного Поділля” [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.adm-km.gov.ua/?p=95835>.
40. Роїк Ю. В. Пам’ятки замкової і палацової архітектури Вінниччини та їхнє використання в туризмі : дис. канд. іст. наук : 032 / Роїк Юрій Віталійович – Київ, 2021. – 250 с.
41. Рудницька Н. Л. Рекреаційні умови та ресурси Поділля: сучасний стан та перспективи використання [Електронний ресурс] / Наталія Леонідівна Рудницька. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/51181/1/%d0%a4%d0%9c%d0%92_2021_242_%d0%a0%d1%83%d0%b4%d0%bd%d0%b8%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%b0%20%d0%9d.pdf.
42. Руїни Сидорівського замку [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://discover.ua/locations/ruyini-sidorivskogo-zamku>.
43. Рутинський М.Й. Замковий туризм в Україні. Географія пам’яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: навч. посіб. / Рутинський Михайло Йосипович – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
44. Садиба Сцибор-Мархоцького [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.booking.com/hotel/ua/sadiba-stsibor-markhotskogo.uk.html>.

45. Сатанівський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/68973_satanovskiy-zamok.htm.
46. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західнього Поділля XIV–XVII ст. : (іст.-археол. нариси) / Юхим Сіцинський ; Укр. академія наук. — Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1994. — 96 с.
47. Скалатський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://discover.ua/locations/skalatskij-zamok>.
48. Смирнов І. Г. Можливості розвитку волонтерського туризму в умовах військового стану в Україні через російську агресія (на прикладі с. Кам'янця-Подільського) / І. Г. Смирнов, О. О. Любіцева // Альтернативний туризм: матеріали науково-практичного семінару / І. Г. Смирнов, О. О. Любіцева. – Львів: ЛДУФК ім. І. Боберського, 2022. – С. 200.
49. Староприлуцький палац Мерінга [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://discover.vn.ua/locations/dvorec-meringa-v-staryh-prilukah>.
50. Суrowий О. А. Замки України в системі міжнародного та внутрішнього туризму в Україні [Електронний ресурс] / Олександр Андрійович Суrowий. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/40943/1/%D0%A1%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9%20%D0%9E%D0%B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80.pdf>.
51. Теравська О. І. Замки та фортифікаційні споруди Західнього Поділля як історико – архітектурні пам'ятки [Електронний ресурс] / Ольга Ігорівна Теравська. – 2018. – Режим доступу до ресурсу:

- http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/27540/1/032_Teravs_ka%20Olha%20Ihorivna_1.pdf.
52. Тернопільський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://tobm.org.ua/ternopilskyj-zamok/>.
53. Туристична статистика України [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://lookerstudio.google.com/u/0/reporting/ef4e05ee-33c4-49af-b70b-ddb7f5568c68/page/p_u24mioylmc.
54. Туристичний барометр України 2009-2019 [Електронний ресурс] // © ГС Національна туристична організація України. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://nto.ua/assets/files/ntou-statistics-barometer-2019.pdf>.
55. У Кам'янці-Подільському триває фестиваль “Остання столиця [Електронний ресурс]. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: https://lb.ua/culture/2021/08/21/492210_kamyantsipodilskomu_trivaie.html.
56. Фестиваль «Schola Militaria» [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/Event?lang=ua&idCrm=3ea2a68d-821d-f8db-bbd8-59550f0b0e6d>.
57. Хмільник. Дволикий палац у місті санаторіїв [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://ukrainaincognita.com/vinnyska-oblast/khmilnytskyi-raion/khmilnyk/khmilnyk-dvolykyi-palats-u-misti-sanatoriiv>.
58. Червоногородський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://tobm.org.ua/chervonogorodskyj-zamok/>.

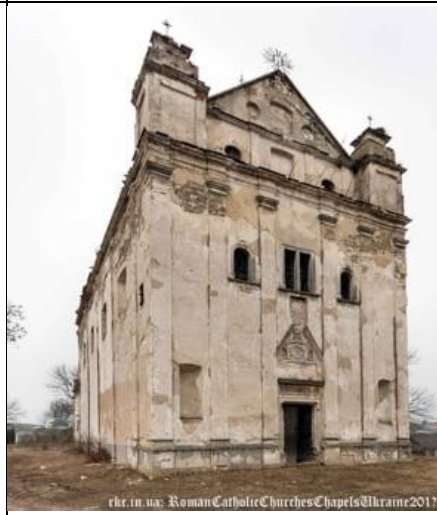

59. Черленківський замок у селі Селище [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.zamky.com.ua/vinnytska-oblast/cherlenkivskyj-zamok-u-seli-selyshhe/>.
60. Чи існує туризм в Україні під час війни [Електронний ресурс]. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.rbc.ua/rus/travel/rik-kiy-zminiv-nazavzhdi-chi-isnue-turizm-1672509414.html>.
61. Чортківський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://discover.ua/locations/cortkivskij-zamok>.
62. Чортківський замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://castles.com.ua/chortkiv-zamok.html>.
63. Чурилів смт Муровані Курилівці [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://vk.murkur-gromada.gov.ua/churiliv%C2%A0%C2%A0-smt-murovani-kurilivci-14-29-08-16-08-2021/>.
64. Ягільницький замок [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://tobm.org.ua/yagilnyczkyj-zamok/>.
65. Язлівецький замок та палац [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://drymba.com/uk/1039390-yazlivetskyj-zamok-yazlovets-yazlivets>.
66. Як реконструюють Тернопільський замок [Електронний ресурс]. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://tv4.te.ua/yak-rekonstruyuyut-ternopilskyj-zamok/>.

ДОДАТКИ

Додаток А.1
Замки Тернопільщини

Назва замку	Адреса	Час будівництва	Сучасний стан	Зображення
Бережанський замок	Місто Бережани, Бережанський район	1534 - 1554 р.р.	Музей	
Біщенський оборонний костел	Село Біще, Бережанський район	1644 р.	Руїни	
Буданівський замок	Село Буданів, Тербовлянський район	XVII ст.	Приміщення психлікарні	
Бучацький замок	Місто Бучач, Бучацький район	XIV-XVII I ст.	Руїни	
Вишнівецький замковий палац	С.м.т. Вишнівець, Збаразький район	1640 - 1720 р.р.	Музей	

Залозецький замок	С.м.т. Залізці, Зборівський район	1516 р.	Руїни, збереглися окремі частини підземелля	
Замок у селі Висічка	Село Висічка, Борщівський район	XVII - XVII I ст.	Руїни	
Збаразький замок	Місто Збараж, Збаразький район	1626 - 1631 р.р.	Музей	
Золотопотіцький замок	С.м.т. Золотий Потік, Бучацький район	XVI- XVII ст.	Частково збережений	
Кременецький замок	Замкова гора Бона, Місто Кременець, Кременецький район	кін. XIII - XVI ст.	Руїни	
Кривченський замок	Село Кривче, Борщівський район	1639 р.	Частково збережений	

Кудринецький замок	Село Кудринці, Борщівський район	1615 р.	Руїни	
Личковецький костел Непорочного Зачаття Пречистої Діви Марії	Село Личківці, Гусятинський район	1708 - 1728 р.р.	Частково збережений	
Микулинецький замок	Селище Микулинці, Тербовлянський район,	1550 - 1555 р.р.	Руїни	
Новосілківський замок	Село Новосілка, Заліщицький район	XVII ст.	Збереглися лише руїни Вежі Володівського	
Підзамочківський замок	Село Підзамочок, Бучацький район	1600	Руїни	

Сидорівський замок	Село Сидорів, Гусятинський район	1640 р.	Руїни	
Скала-Подільський замок	С.м.т. Скала-Подільська, Борщівський район	1518 р. – XVII І ст	Руїни	
Скалатський замок	Місто Скалат, Підволочиський район	1630 р.	Частково збережений	
Теребовлянський замок	Місто Теребовля, Теребовлянський район	1631	Частково збережений	
Тернопільський замок	вул.Замкова, 12, місто Тернопіль	1540 - 1548 р.	Відреставрований	

Токівський замок	Село Токи, Підволочиський район	1576 р. – поч. XVII ст.	Руїни	
Фортеця Святої Трійці	Село Окопи, Борщівський район	1692	Руїни	
Церква Преображення Господнього	Село Залужжя, Збараський район	1600 р.	Діє за прямим призначення м	
Червоногородський замок	Село Нирків, Урочище Червоне, Заліщицький район	IX ст, 1820 р.	Руїни	
Чортківський замок	Місто Чортків, Чортківський район	1610	В 2021 розпочалась реставрація	
Ягільницький замок	Селище Нагірянкa, Чортківський район	1630 р.	Частково реставровани й, 2 бастіони та в'їзна брама не збереглися	

Язловецький замок	Село Язловець (Язлівець), Бучацький район	XIV ст. – XVII ст.	Руїни замку і реставрований палац	
Янівський (Долинський) замок	Село Долина, Тереховлянський район	поч. XVII ст	Руїни	

Додаток Б.1
Замки Хмельниччини

Назва замку	Адреса	Час будівництва	Сучасний стан	Зображення
Жванецький Замок	Село Жванець, Кам'янець-Подільський район	XV ст. – кін. XVII ст.	Руїни	
Замок князів Острозьких	Місто Старокостянтинів, Старокостянтинівський район	1561 - 1571 р. р.	Музей	
Зіньківський замок	Село Зіньків, Вінковоцький район	1450 р.	Руїни	
Кам'янець-Подільська фортеця	Місто Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський район	XI — XVI ст.	Музей	
Летичівський Замок (Домініканський монастир та костел Успіння Богородиці)	С.м.т. Летичів, Летичівський район	XVI ст. – XVII ст.	Діє за прямим призначенням	

Меджибізька фортеця	С.м.т. Меджибіж, Летичівський район	XVI ст.	Музей	 A large, multi-tiered stone fortress built on a hillside, featuring several bastions and a central tower.
Новозаславський замок (Палац князів Сангушків)	Місто Ізяслав, Шепетівський район	XVI - XVIII ст.	Руїни	 Aerial view of a large, rectangular stone building with multiple windows, situated in a grassy field with a town in the background.
Отроківський замок (Садиба Сцибор-Мархоцького)	с.Отроків, Новоушицький район	XVIII ст.	Готель, музей	 A large, light-colored stone building with a prominent tower, surrounded by a wall and situated on a hillside.
Панівецький замок	Село Панівці, Кам'янець-Подільський район	XV – XVI ст.	Руїни	 A stone building with a large arched opening, situated in a grassy field.
Полонська фортеця	Місто Полонне, Полонський район	1510– 1640 р.р.	Руїни	 A stone building with a large arched opening, situated on a hillside with a church visible in the background.
Рихтівський замок	Село Рихта, Кам'янець-Подільський район	1507 р.	Руїни	 A stone building with a large arched opening, situated on a hillside with a wooden structure in the foreground.

Сатанівський замок	С.м.т. Сатанів, Городоцький район	XIV – XVI ст.	Руїни	
Свято-Покровська церква-фортеця	Село Сутківці, Ярмолинецький район	XIV- XVIII ст.	Діє за прямим признач енням	
Старозаславський замок	Місто Ізяслав, Шепетівський район	XV ст.	Руїни	
Сутківський замок	Село Сутківці, Ярмолинецький район	XV ст.	Руїни	
Чорнокозинський (Єпископський) замок	Село Чорнокозинці, Кам'янець- Подільський район	XIV ст.	Руїни	

Додаток В.1
Замки Вінниччини

Назва замку	Адреса	Час будівництва	Сучасний стан	Зображення
Барський замок	Місто Бар, Барський район	1538–1636 р.р.	Руїни	
Бушанський замок	Село Буша, Ямпільський район	XVI ст.	Музей	
Замок Чурилів	Смт Муровані Чурилівці, Могилів-Подільський р-н	XVI ст.	Руїни	
Іванівський замок (Палац Холоневських)	Село Іванів, Калинівський район	1410 р.	Школа-інтернат	
Озаринецький замок	Село Озаринці, Могилів-Подільський район	1657 р.	Руїни	

П'ятничанський замок-палац (Садиба Грохольських)	М. Вінниця	XVIII ст.	Адміністративна будівля	
Староприлуцький замок (палац Мерінга)	с. Стара Прилука, Липовецький район	XVIII ст.	Школа-інтернат	
Хмельницький замок (Палац графа Ксідо)	Місто Хмельник, Хмельницький район	XV–поч. XX ст.	Музей	
Черленківський замок	Село Селище, Тиврівський район	XVI ст. – XVIII ст.	Реставрується	
Шаргородський замок	Місто Шаргород, Шаргородський район	1579 р.	Руїни	
Шпиківський замок-палац (Палац Свейковських)	Село Шпиків, Тульчинський район	XVIII ст.	В занедбаному стані	

Додаток Г.1
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами в
Хмельницькій області

Рік	Чисельність туристів обслугованих суб'єктами туристичної діяльності – усього	Із загальної чисельності туристів		
		Іноземні туристи	Туристи громадяни України, які виїжджали за кордон	Внутрішні туристи
2000	27750	1132	8224	18394
2001	28983	1032	9394	18557
2002	39819	999	8592	30228
2003	44280	1257	8663	34360
2004	44140	1264	9201	33675
2005	40301	1091	10325	28885
2006	40416	839	11853	27724
2007	56793	752	15386	40655
2008	69508	2461	13385	53662
2009	61032	1270	11390	48372
2010	59806	196	12816	46794
2011	31212	–	13048	18164
2012	32437	2	15410	17025
2013	24402	24	14966	9412
2014	19027	–	12373	6654
2015	25416	–	15227	10189
2016	19885	–	14158	5727
2017	26829	30	14448	12351
2018	25738	1	13720	12017
2019	27613	4	19820	7789
2020	11073	–	10271	802
Усього	756 460	12354	262670	481436

Додаток Г.2
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами в
Вінницькій області

Рік	Чисельність туристів обслугованих суб'єктами туристичної діяльності – усього	Із загальної чисельності туристів		
		Іноземні туристи	Туристи громадяни України, які виїжджали за кордон	Внутрішні туристи
2000	66464	1828	2825	61811
2001	36413	1506	2562	32345
2002	37104	1439	1879	33786
2003	32673	1354	2496	28823
2004	27466	2088	2097	23281
2005	29819	2527	4891	22401
2006	39346	2544	8416	28386
2007	47844	2844	11383	33584
2008	49146	2392	13795	32959
2009	37272	1889	11960	23423
2010	38530	2193	13960	22377
2011	26383	17	13583	12783
2012	25878	52	18064	7762
2013	29606	15	21308	8283
2014	20744	–	14553	6191
2015	22748	42	13580	9126
2016	27485	–	17550	9935
2017	38634	–	30645	7989
2018	42178	2	33816	8360
2019	51790	4	36650	15136
2020	26470	–	19118	7352
Усього	753 993	22736	295131	436093

Додаток Г.3
Кількість туристів, обслугованих туроператорами та турагентами в
Тернопільській області

Рік	Чисельність туристів обслугованих суб'єктами туристичної діяльності – усього	Із загальної чисельності туристів		
		Іноземні туристи	Туристи громадяни України, які виїжджали за кордон	Внутрішні туристи
2000	24343	797	4347	19199
2001	24052	709	4571	18772
2002	24229	1758	3074	19397
2003	50257	4482	3858	41917
2004	37818	600	2819	34399
2005	36798	805	3618	32375
2006	35814	396	4734	30684
2007	33092	9	6855	26228
2008	32929	220	7681	25028
2009	23095	453	5804	16838
2010	19949	521	6039	13389
2011	14164	–	5103	9061
2012	12320	2	6035	6283
2013	13490	–	7929	5561
2014	9066	–	4691	4375
2015	6668	55	4970	1643
2016	7536	–	5601	1935
2017	9558	–	7526	2032
2018	13103	–	9485	3618
2019	24599	–	20823	3776
2020	8199	–	7586	613
Усього	461 079	10807	133149	317123